

Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова
Факультет психології та соціальної роботи
кафедра психодіагностики та клінічної психології

К в а л і ф і к а ц і й н а   р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **Особливості девіантної поведінки підлітків в умовах війни в
Україні**
**Features of deviant behaviour of adolescents in the context of war in
Ukraine**

Виконала: студентка заочної форми навчання
Спеціальність 053 Психологія
Браткевич Дарина Миколаївна
Керівник: д.психол.н., професор Родіна Н.В.

_____
(підпис)

Рецензент: д.психол.н., професор
Одеського національного економічного
університету Асєєва Ю.О.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ _____ від _____ 20 ____ р.

Захищено на засіданні ЕК № ____
Протокол № ____ від ____ 20 ____ р.
Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою,
шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис)

_____
(ПШ)

_____
(підпис)

_____
(ПШ)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ ...	7
1.1. Аналіз теоретичних підходів до девіантної поведінки підлітків	7
1.2. Причини та умови формування та розвитку девіантної поведінки підлітків	19
1.3. Особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці в умовах війни в Україні	33
Висновки до першого розділу	44
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	46
2.1. Обґрунтування методологічних принципів вивчення девіантної поведінки підлітків	46
2.2. Організація емпіричного дослідження, характеристика вибірки та вибір психодіагностичного інструментарію	49
Висновки до другого розділу	55
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	57
3.1. Аналіз соціально-демографічних показників досліджуваних	57
3.2. Дослідження особливостей девіантної поведінки досліджуваних	59
3.3 Аналіз особливостей тривожності та агресивної поведінки досліджуваних	73
Висновки до третього розділу	89
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	96
ДОДАТКИ	105

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Сучасні реалії українського суспільства позначені глибокими трансформаціями, спричиненими повномасштабним вторгненням (війною), яке триває на території України з 2022 року. Ця подія стала потужним травматичним чинником, що зумовив до руйнування усіх соціальних структур, а саме головне це втрату почуття нашої безпеки та порушення адаптації більшої кількості дорослих, дітей та підлітків. Це дуже сильно вплинуло на усі сфери життя та усіх людей в цілому. Проте найвищий ступінь вразливості демонструють особи підліткового віку. Це пояснюється тим, що саме в цей період відбувається фундаментальне формування особистісних рис та системи світоглядних орієнтирів. Крім того, значні фізіологічні, психологічні та соціальні зміни, що відбуваються в підлітковому віці, є каталізатором процесу ідентифікації та самоусвідомлення. В умовах війни саме підлітки стикаються з великими кризами особистісного розвитку, що дуже ускладнюється вимушеною міграцією, а можливо і роз'єднанням сімей чи просто батьків, або ж втратою близьких людей. Також у цей період саме підлітки потерпають від руйнування освітнього та соціального середовища. У контексті зазначених обставин набуває особливої значущості проблема девіантної поведінки серед підлітків. Ця поведінка є своєрідною реакцією на високо травматичний досвід та пов'язані з ним соціально-психологічні дезадаптації. Така ситуація генерує потенційні ризики як для розвитку самої особистості, так і для стабільності суспільства.

Девіантна поведінка серед підлітків визначається як система дій або вчинків, що суперечать встановленим соціальним нормам і правилам, прийнятим у суспільстві. В умовах воєнного конфлікту чи іншої кризової ситуації імовірність виникнення та посилення відхилень від нормативної поведінки значно зростає. Слід зазначити, що у цей період соціальні

інститути часто демонструють недостатню спроможність забезпечити підліткам своєчасний, адекватний захист та необхідну соціально-психологічну підтримку. Спектр проявів девіантної поведінки є широким і може включати агресивність (як вербальну, так і фізичну), порушення освітньої дисципліни, вживання психоактивних речовин, скоєння правопорушень, високу конфліктність, спроби втечі з дому, а також суїцидальні нахили та аутодеструктивну поведінку. Зазначені форми підліткової поведінки викликають суспільне занепокоєння, оскільки такий тип реагування має потенціал призводити до незворотних негативних наслідків для подальшої життєдіяльності та соціалізації особистості.

Актуальність дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки у підлітків в умовах воєнного конфлікту в Україні зумовлена об'єктивним зростанням випадків асоціальної поведінки серед молоді. Ця тенденція є логічною, оскільки саме підліткова вікова категорія демонструє найвищий ступінь вразливості до деструктивних впливів соціального середовища, спричинених війною. Ґрунтовне розуміння внутрішніх факторів та зовнішніх чинників, які детермінують виникнення девіантної поведінки в підлітковому віці у цей складний період, є критично важливим. Отримані знання дають змогу розробити ефективні програми психологічної підтримки та втручання, цільовим призначенням яких є забезпечення гармонійного розвитку підлітків та їх успішна соціальна інтеграція, незалежно від їхнього поточного місця перебування. Також вивчення цього феномену дозволить розібратися у наукових уявленнях про походження девіантної поведінки у кризових ситуаціях та допоможе в розробці профілактичних та корекційних програм для соціальних служб, учбових закладів, та сімей, що постраждали від воєнних дій чи знаходяться в імміграції.

Мета дослідження. Дослідити особливості девіантної поведінки у підлітків в умовах війни в Україні та визначити соціально-психологічні чинники, які викликають їх прояви.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення девіантної поведінки підлітків.
2. Визначити методологічні принципи дослідження девіантної поведінки підлітків.
3. Провести аналіз впливу соціально-демографічних показники досліджуваних в умовах військового стану.
4. Провести емпіричне дослідження з метою виявлення психологічних особливостей підлітків з девіантною поведінкою.

Об'єкт дослідження: девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: психологічні особливості девіантної поведінки підлітків в умовах війни в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є саме комплексний підхід, що включає в себе:

- *теоретичні методи:* аналіз, синтез, узагальнення наукових джерел з проблеми девіантної поведінки;
- *емпіричні методи:* анкетування підлітків, психодіагностичне дослідження;
- *статистичні методи:* кількісний та якісний аналіз отриманих даних, також порівняння результатів різних методів.

Опис вибірки. У дослідженні взяли участь підлітки від 12 до 18 років. Середній вік 14,5 років. Загальна кількість досліджуваних: 215 респондентів. За територіальною ознакою вибірка розподілилась наступним чином: 206 респондентів знаходяться в Україні (96%) та 9 респондентів знаходяться за кордоном (4%).

База проведення емпіричного дослідження: належність до підліткового віку, перебування в умовах війни в Україні чи підлітки, які знаходяться у імміграції (за кордоном) з початку повномасштабного вторгнення та в онлайн-форматі за допомогою розробленої Google-форми. Дослідження здійснювалося за принципом добровільної участі за згодою батьків.

Практична значущість дослідження: Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для розробки й впровадження інтегрованих медико-психолого-соціальних програм для девіантних підлітків, що є необхідною умовою для подолання негативних наслідків воєнної травматизації та забезпечення процесів адаптації й ресоціалізації девіантних підлітків.

1. Доведено, що у підлітків із девіантною поведінкою зафіксовано значно вищі середні показники ризикової поведінки порівняно з контрольною групою. Домінуючою формою схильності є агресія та насильство.
2. Виявлено в основній групі високий рівень внутрішньої напруги, тривожності, ворожості та комплексна вираженість агресивних проявів.
3. Визначено, що найвищим показником є Вербальна агресія, що свідчить про значну схильність підлітків до словесних проявів ворожості, таких як лайка, крик та погрози.

Апробації та публікації:

Підготовлено тези на тему: «Особливості психологічного здоров'я девіантних підлітків в умовах війни в Україні», до III Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічне здоров'я особистості в контексті процесів глобалізації: Методологія дослідження, реалії та перспективи» (PHPCPGMRRP).

Структура роботи: загальний обсяг тексту - 126 сторінок. Робота містить титульний аркуш, зміст, вступ, 3 розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки до роботи, список використаних джерел та додатки. Об'єм тексту до списку літератури 95 сторінок. Список використаних джерел містить 83 найменування, з них 7 іноземною мовою. Магістерська робота містить 4 рисунків, 16 таблиць та 3 додатка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

1.1. Аналіз теоретичних підходів до девіантної поведінки підлітків

Проблематика девіантної поведінки підлітків є ключовою у сучасних психологічних, педагогічних та соціологічних дослідженнях. Бо підлітковий вік є періодом активного становлення особистості, формування моральних норм та цінностей, а також соціальної ідентичності та самосвідомості. Саме у підлітковому віці спостерігається підвищений рівень відхилень від соціально прийнятих норм поведінки, що і потребує необхідність ґрунтовного теоретичного аналізу феномену «девіації».

Природу девіантної поведінки пояснює велика кількість теорій у науковій літературі. Вони відрізняються за предметом, об'єктом та рівнем узагальнення. Але всі вони намагаються в'яснити причини, механізми та закономірності виникнення відхилень у поведінці особистості та глибше зрозуміти природу девіантної поведінки та виявити основні напрями її профілактики.

Основні теоретичні підходи до девіантної поведінки підлітків:

- біологічні підходи до пояснення девіантної поведінки;
- психологічні підходи до розуміння девіантної поведінки;
- соціологічні теорії девіантної поведінки;
- соціально-психологічні підходи, педагогічні та виховні концепції девіантної поведінки.

Біологічні теорії становлять один із найбільш ранніх напрямів дослідження причин девіантної поведінки та були зосереджені на припущеннях щодо її спадкової та фізіологічної природи. Засновником цього напрямку вважається італійський лікар-криміналіст Ч. Ломброзо [21]. Він

висунув гіпотезу про прямий зв'язок між кримінальною поведінкою та певними фізичними (антропометричними) характеристиками індивіда. Чезаре Ломброзо стверджував, що особистості, які мають специфічні риси обличчя та тіла (т. зв. стигмати дегенерації), що, на його думку, були притаманні більш раннім етапам еволюційного розвитку людства, частіше демонструють схильність до злочинних вчинків. Згідно з його концепцією, фізичні ознаки людини можуть слугувати індикаторами її вродженої схильності до девіацій, оскільки, на його переконання, злочинці наділені вродженими анатомічними особливостями, що морфологічно відрізняють їх від «нормативної» популяції [21].

Схожі теоретичні позиції розвивав і американський психолог В. Шелдон [10], який також акцентував увагу на критичній важливості вивчення тілесної будови особистості для прогнозування її поведінки. У своїх наукових працях Шелдон використовував аналогію, порівнюючи людей з певними соматотипами (типами статури) із собаками різних порід, які мають генетично детерміновану схильність до специфічних поведінкових патернів. Шелдон ідентифікував три основні типи статури (соматотипи) та емпірично пов'язував їх із певним рівнем агресивності та імовірністю девіантних проявів.

Основні типи статури, які він виділив, включали:

- Ендоморфний соматотип характеризується округлою статурою та тенденцією до накопичення жирової тканини. На поведінковому рівні ці особистості часто демонструють відкритість у комунікації, екстравертованість та доброзичливість.
- Мезоморфний соматотип відрізняється міцною, атлетичною та стрункою статурою з переважанням м'язової тканини. Цей тип асоціюється з активною життєвою позицією, енергійністю та відносно низькою чутливістю до больових відчуттів.

- Ектоморфний соматотип має тонку, видовжену та слабку статуру. Психологічно такі індивіди схильні до самоаналізу, часто проявляють підвищену чутливість та нервозність (тривожність).

На основі емпіричного дослідження поведінки вибірки, що включала двісті осіб чоловічої статі, Шелдон зробив висновок про найвищу кореляцію між мезоморфним соматотипом та схильністю до девіацій. Однак, він зазначав, що наявність цього типу статури не є абсолютним детермінуючим фактором, який неминуче призводить особистість до кримінальної діяльності [33].

Наразі сучасна наука відмовилася від прямолінійного біологічного детермінізму, але біологічний підхід все одно не втратив своєї актуальності. Наприклад, сучасні дослідження у нейропсихології, генетиці, психофізіології підтверджують, що певні індивідуальні властивості нервової системи, рівень гормонів, особливості функціонування мозку можуть впливати на емоційно-вольову сферу особистості та призводити його схильність до імпульсивних та агресивних форм поведінки. Таким чином, можна зробити висновок, що біологічні фактори розглядаються не як єдина причина девіації, а саме як чинник, який взаємодіє з психологічними та соціальними впливами.

З часом біологічні підходи поступилися місцем психологічним теоріям розуміння девіантної поведінки. У межах психологічного підходу девіантна поведінка розглядається як відхилення від загально прийнятих норм у суспільстві. Це пояснюється особливістю внутрішнього світу особистості та її мотиваційної сфери, також і емоційно-вольових якостей та характерологічних рис. Серед основних психологічних підходів можна визначити:

- психоаналітичний підхід;
- біхевіористський підхід;
- когнітивний підхід;
- гуманістичний підхід;
- біопсихологічний (нейропсихологічний) підхід;

- соціально-психологічний підхід;
- екзистенційно-феноменологічний підхід.

Одним із ключових представників психологічного підходу до вивчення девіацій є австрійський психіатр З. Фрейд [21], засновник психоаналітичної теорії. Фрейд приділяв значну увагу виявленню кореляції між девіантною поведінкою та внутрішніми психологічними проблемами, зокрема особистісними конфліктами та психологічними травмами, пережитими в ранньому дитинстві. Згідно з його концепцією, девіантна поведінка є наслідком внутрішнього динамічного конфлікту між структурними компонентами психіки: між «Я» (Его) та «Воно» (Ід), або між «Над-Я» (Супер-Его) та «Воно» (Ід). У ситуаціях, коли механізми психологічного захисту виявляються недостатньо ефективними, несвідомі потяги прориваються у свідому сферу у формі асоціальної або агресивної поведінки. Наприклад, злочинні вчинки можуть розглядатися як результат нездатності Супер-Его (яке репрезентує внутрішній моральний контроль) стримувати деструктивні імпульси Ід (що є сферою інстинктивних потягів) [76].

Біхевіоризм зосереджує свою увагу на емпіричному вивченні поведінки людини та тварин, де ключовими детермінантами визнаються зовнішні стимули та впливи середовища. До базових категорій цієї теорії належать поняття поведінки, стимулу, реакції, підкріплення та навчання. Згідно з позиціями Дж. Вотсона і Б. Ф. Скіннера [15], поведінка розглядається як реакція на зовнішні подразники, а її формування відбувається через повторну дію стимулів і є, по суті, процесом навчання. У рамках цього підходу, девіантна поведінка виникає внаслідок впливу негативних стимулів або неправильного процесу навчання та закріплюється через неадекватне підкріплення. При цьому позитивне підкріплення сприяє заохоченню та повторенню поведінки, тоді як негативне підкріплення спрямоване на її пригнічення. Якщо соціальне середовище або оточення підсилює антисоціальні дії (наприклад, шляхом надання вигоди, уваги чи іншого заохочення), ці дії закріплюються в репертуарі особистості.

Крім класичного біхевіоризму, значний внесок у вивчення девіантної поведінки зробили соціально-когнітивна теорія Альберта Бандури [62], а також теорії соціального навчання Дж. Роттера [62] та когнітивна теорія А. Бека [62]. А. Бандура, зокрема, підкреслює, що поряд із впливом зовнішнього середовища, ключову роль у формуванні поведінкових патернів відіграють особистісні когнітивні фактори, такі як переконання, очікування, мислення та самооцінка. Згідно з його концепцією, формування поведінки відбувається переважно через спостереження за моделями поведінки у соціальному оточенні, включаючи сім'ю, однолітків та медіа. Спостерігаючи за наслідками певної поведінки, індивід може відтворити її у власній діяльності. Як ілюстрація, діти здатні засвоїти агресивну або злочинну поведінку, якщо вона сприймається ними як приваблива або асоціюється з позитивними підкріпленнями.

У межах гуманістичної та екзистенційної психології девіантна поведінка трактується В. Франклом [34] як наслідок втрати смислу життя (екзистенційної порожнечі), відчуття страху перед свободою та відповідальністю або як результат нереалізованої потреби в самовираженні, що може спричиняти розвиток емоційних розладів. Коли індивід не знаходить значення свого існування, це формує відчуття внутрішньої порожнечі (екзистенційний вакуум), яке здатне провокувати розвиток депресивних станів, агресивної поведінки чи навіть суїцидальних нахилів.

А. Маслоу [75] стверджував, що девіантна поведінка виникає внаслідок фрустрації базових потреб (зокрема, потреб у любові, повазі та самореалізації). У випадку, коли особистість не реалізує свій потенціал у межах соціально прийнятних норм, вона починає шукати девіантні альтернативи, що може призводити до апатії, агресивності та невротичних проявів.

К. Роджерс [70] наголошував на критичній важливості розвитку позитивної Я-концепції. Згідно з його теорією, девіантна поведінка є проявом неприйняття себе та внутрішньої дисгармонії, яка перешкоджає особі

адекватно усвідомлювати свої почуття та конструктивно взаємодіяти із соціумом. Наприклад, підліток, який відчуває себе непотрібним, може демонструвати агресію або вдаватися до залежностей, розглядаючи це як деструктивну форму самоствердження. Гуманістичний підхід, загалом, орієнтований на емпатійне розуміння внутрішнього світу особистості, а не на осуд її поведінки.

Біопсихосоціальний підхід являє собою інтегративну концепцію, що поєднує біологічні, психологічні та соціальні аспекти розвитку. У контексті цього підходу, девіантна поведінка розглядається як результат складної взаємодії між спадковими (генетичними) особливостями індивіда, його індивідуальними психічними властивостями та впливами зовнішнього середовища (включаючи шкільне оточення, родинне середовище та інші соціальні інститути). На противагу цьому, соціологічний підхід зосереджений на ідеї, що девіантна поведінка виникає виключно під впливом соціальних і культурних факторів. У рамках цієї парадигми виділяється низка специфічних теорій, що пояснюють механізми виникнення відхилень від соціальних норм:

1. Теорія аномії Е. Дюркгейма зосереджується на виявленні причин соціального порядку та дезорганізації. Дюркгейм наголошував на важливості розмежування понять «норма» та «патологія» у соціальному контексті. Він визначав як патологічні будь-які дії чи явища, які порушують нормальне функціонування суспільства і потенційно можуть призводити до його деградації [3]. Центральним внеском Дюркгейма є введення поняття «соціальна аномія» [61]. Цей термін описує такий соціальний стан, за якого спостерігається відсутність чіткої морально-нормативної регуляції поведінки індивідів у суспільстві, що, як правило, є характерним для кризових періодів соціального розвитку.

2. Теорія аномії Р. Мертона [25] є розвитком соціологічного підходу, що пояснює виникнення девіації як результат структурного розриву між соціально схваленими цілями та засобами їх досягнення. Мертон

стверджував, що цей дисбаланс призводить до напруги і тиску на індивідів. Наприклад, якщо мета досягнення матеріального успіху є загальноприйнятою та схваленою суспільством, але певна особа чи соціальна група не має доступу до традиційних і законних шляхів реалізації цієї мети, це може спровокувати звернення до незаконних способів її досягнення, включно зі злочинністю.

3. Культурологічні теорії, представлені, зокрема, працями американських соціологів А. Міллера [44] та Е. Сатерленда [44], постулюють, що девіація виникає внаслідок конфлікту між нормами певної субкультури та домінуючою культурою суспільства. Концепція девіації, інтерпретована в контексті антагонізму між цінностями різних соціальних груп, набула значної актуальності, особливо в умовах капіталістичного суспільства, де має місце виражена соціальна та культурна диференціація.

4. Теорія стигматизації Г. Беккера [49] зосереджує свою увагу на процесі, за якого певні соціальні чи національні групи або окремі індивіди піддаються маркуванню як «девіанти» за допомогою накладання соціальних «ярликів». Такий процес соціального маркування може мати самоздійснювальний ефект, змушуючи індивіда згодом діяти відповідно до нав'язаної йому соціальної ролі, закріпленої цим ярликом. У рамках цієї концепції розрізняють «первинну» девіантну поведінку, яка є початковим актом, що дозволяє суспільству застосувати маркування, та «вторинну» девіантну поведінку, яка вже є реакцією на накладений соціальний ярлик і слугує закріпленням девіантної ідентичності.

У межах соціологічних теорій девіантна поведінка трактується як соціальне явище, що детерміноване структурою суспільства та наявністю суперечностей між загальноприйнятими соціальними нормами та індивідуальними потребами. Таким чином, девіація розглядається як складна форма соціальної діяльності, яка обумовлена низкою взаємопов'язаних чинників. При цьому, сам термін «девіантна поведінка» використовується в науковій літературі переважно у двох основних значеннях:

- як «дія людини, що не відповідає офіційно встановленим або фактично склалися в суспільстві нормам» [36 с. 123–124];
- як «соціальне явище, що проявляється у відносно масових і стійких формах діяльності, які суперечать офіційно встановленим нормам або нормам, що склалися у суспільстві» [36 с. 123–124].

У сучасній соціологічній та психологічній науковій літературі поняття «девіантна поведінка» визначається як відхилення від чинних правових і морально-етичних норм [2]. Зазвичай цей термін використовується для позначення поведінкових патернів, що мають негативну оцінку і схильні до моральних відхилень або соціальних патологій, включаючи прояви нетерпимості та протестного потенціалу [6]. В умовах воєнного конфлікту актуальність проблеми девіантної поведінки підлітків значно зростає, оскільки вона функціонує як форма реагування на травматичний досвід та спроба подолання викликів відчуття безпеки й соціально-психологічних труднощів. Така поведінка об'єктивно генерує потенційні ризики як для особистісного розвитку індивіда, так і для суспільства в цілому [57, 39].

Термін «девіантна поведінка» може використовуватися для позначення як окремих вчинків, так і системи дій, які суттєво відхиляються від загальноприйнятих соціальних норм. Важливо зазначити, що девіація може мати як негативний характер (наприклад, зловживання тютюном, алкоголем, наркотичними речовинами), так і позитивний (наприклад, виняткова обдарованість, надзвичайно активне дотримання здорового способу життя) [1]. Крім того, девіантна поведінка може бути визначена як будь-яка діяльність, що не відповідає інституціоналізованим очікуванням, прийнятим у межах конкретної соціальної системи [31]. До цієї категорії відносять дії та вчинки, що суперечать встановленим соціальним нормам або визнаним стандартам поведінки, а також ті, що порушують правові чи моральні норми, загальноприйняті в суспільстві.

І. Гоффман [61], розвиваючи погляди Р. Мертона [25], наголошував, що кожна особистість в певних умовах може виявляти девіантні риси, оскільки цілком відповідати соціальним нормам взагалі неможливо.

Девіантна поведінка означає «поведінку, яка відрізняється від загальноприйнятих норм» [26]. Окрім терміна «девіантна поведінка», дослідники ще часто використовують такі сумісні поняття, як:

- «делінквентна поведінка» - відхилення поведінки, яке порушує закон та тягне юридичну відповідальність;
- «аномальна поведінка» - дії, які виходять за межі соціальних або культурних норм. Це може бут симптомом психічного розладу або реакцією на сильний стрес;
- «адиктивна поведінка» - форма девіантної поведінки, при якій особистість прагне втекти від реальності, змінити свій психічний стан або отримати задоволення за допомогою певних речовин, які спричиняють залежності;
- «дезадаптивна поведінка» - форма поведінки, яка характеризується низькою адаптивною здатністю особистості;
- «асоціальна поведінка» - поведінка, яка суперечить інтересам суспільства, можливо шкодить іншим людям чи соціальному порядку;
- «неадекватна поведінка» - поведінка, яка є невідповідною обставинам та сприймається оточенням як дивна;
- «деструктивна поведінка» - поведінка, спрямована на руйнування, яка завдає шкоди людині, оточенню чи суспільству в цілому;
- «акцентуйована поведінка» - поведінка, яка зумовлена надмірним розвитком певних рис характеру, які проявляються особливо яскраво та впливають на емоції, дії особистості та спілкування;
- «агресивна поведінка» - поведінка, яка проявляється у свідомому заподіянні шкоди іншим людям, тваринам чи предметам;

- «конфліктна поведінка» - тип поведінки, який проявляється у суперечках, конфліктах чи протистоянні з іншими людьми через різницю інтересів, чи цінностей або поглядів та інші [35].

У сучасній «Енциклопедії кримінології та девіантної поведінки» виокремлюються три ключові методологічні підходи до тлумачення феномену девіантності. Перший підхід (представлений Р. Акерсом, М. Клінардом, Р. Масром, А. Ліскою, А. Тіо [80]) визначає девіантність як дії, що суперечать встановленим соціальним нормам. Другий підхід (представлений Д. Блеком, Н. Вескером, К. Еріксоном, Е. Гудом [80]) розглядає девіантність як «реактивну конструкцію», тобто як відповідь на зовнішні соціальні обставини. Третій підхід (представлений Н. Швендінгером, Дж. Швендінгером [80]) інтерпретує девіантність крізь призму порушення фундаментальних прав людини.

І. Ковальова та Я. Посохова [36] визначають девіантну поведінку як сукупність вчинків індивіда, які виходять за межі загальноприйнятих уявлень про нормативну поведінку в конкретній сфері суспільних відносин та характеризуються деструктивним характером. Вони наголошують, що «девіантна поведінка є результатом змін у мотиваційній ієрархії, коли з часом один з мотивів починає домінувати, набуваючи для особистості вирішального значення» [36, с. 152].

Девіантна поведінка визначається як стабільний поведінковий патерн, що характеризується відхиленням від основоположних соціальних норм, спричиняючи реальну шкоду як соціуму, так і самому індивіду, і супроводжується його соціально-психологічною дезадаптацією. Соціальні норми виконують регулюючу функцію, встановлюючи межі, форми та способи поведінки, а також окреслюючи відносини, необхідні для досягнення поставлених цілей. У сучасній науковій літературі представлені різноманітні інтерпретації поняття «девіантна поведінка». Зокрема, В. М. Іванов [30] розглядає відхилення в моральному розвитку як початкову фазу формування асоціальної особистості.

У науковій літературі прийнято розрізняти широке та вузьке розуміння феномену девіантної поведінки. У широкому сенсі цей термін охоплює будь-яку поведінку індивіда, що відхиляється від соціальної норми. Натомість, у вузькому сенсі девіантна поведінка включає лише ті відхилення, які не кваліфікуються як кримінальні правопорушення і, відповідно, не передбачають кримінального покарання. Окрім того, здійснюється розмежування між первинною та вторинною девіацією. Первинна девіація трактується як ненормативна поведінка, зумовлена різноманітними чинниками, зокрема прагненням особистості до «бунту» або спробами самореалізації, які не можуть бути реалізовані в межах існуючих соціальних норм. Вторинна девіація визначається як процес, у якому індивід свідомо чи несвідомо інтеріоризує (приймає) соціальне ярликування (стигму), що було накладене суспільством на його поведінку.

Згідно з позицією С.Г. Немченка [53], девіантна поведінка характеризує особистість, яка не змогла успішно інтеріоризувати моральні норми домінантного суспільства і сформувала свою ідентичність на межі кількох субкультур. Цей процес спричиняє появу нових особистісних якостей під впливом різноманітних соціальних факторів. Автор акцентує, що така поведінка часто маніфестується через інфантильність, значні труднощі у міжособистісних стосунках, а також неспроможність до адекватного емоційного реагування та самоконтролю.

Н.П. Онищенко [64] висуває тезу про те, що девіантна поведінка серед підлітків виникає у випадку, коли їхній розвиток не включає духовний аспект, обмежуючись винятково практичною взаємодією із соціальним оточенням. У таких умовах девіація розглядається як реакція на неможливість асиміляції соціальних цінностей, які вступають у колізію з особистими моральними та правовими переконаннями підлітка.

М.О. Малькова [49] характеризує девіантного підлітка як індивіда, якому притаманний стереотипний поведінковий патерн, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм. Ця поведінка потенційно здатна

здавати шкоди самому підлітку та проявляється через деструктивні форми, як антисоціальні, асоціальні, протиправні, делінквентні чи адиктивні риси.

Л. В.-В. Вейланде [24] розглядає девіантну поведінку підлітка як специфічну відповідь на умови соціального середовища, в якому він функціонує. Ця поведінка є своєрідним способом «взаємодії» із соціумом у ситуаціях, коли інші, більш соціально прийнятні методи комунікації, стають недоступними. Таке відхилення часто є прямим наслідком тривалої психічної або соціальної адаптаційної кризи, що призводить до формування стійких поведінкових патернів і значно ускладнює подальшу соціальну інтеграцію підлітка.

У межах педагогічних досліджень девіантна поведінка трактується як відхилення від соціальних і моральних норм та цінностей, що є прийнятими у конкретному суспільстві, соціальному середовищі або колективі. Це визначення також охоплює порушення процесу засвоєння та відтворення зазначених норм, а також проблеми, пов'язані з саморозвитком і самореалізацією особистості в межах її соціуму [4, 21].

Девіантну поведінку можливо трактувати з двох ключових концептуальних позицій: як сукупність індивідуальних дій, що порушують прийняті в суспільстві норми, або як соціальне явище, яке маніфестується у різноманітних формах людської активності, що не узгоджуються з цими нормами. У підлітковому віці ця поведінка часто корелює з відхиленнями від вікових і соціальних стандартів, а також із порушеннями правил взаємодії у ключових сферах соціалізації, зокрема в сім'ї, освітніх закладах та референтних соціальних групах.

Таким чином, у результаті аналізу теоретичних підходів до вивчення девіантної поведінки підлітків встановлено, що дане явище є багатограним та має комплексний характер, який зумовлений поєднанням соціальних, психологічних та біологічних чинників. У науковій літературі розрізняють різні підходи по їх поясненню. Кожен із них робить свій вклад у розуміння сутності девіантної поведінки, підкреслюючи специфіку впливу певної групи

чинників: від соціального середовища й сімейного виховання до індивідуально-психологічних особливостей розвитку особистості.

Встановлено, що жоден із цих теоретичних підходів не може повністю пояснити всі форми й прояви девіантної поведінки саме у підлітковому віці. Отже, продуктивним у сучасних умовах є інтегративний підхід, який поєднує соціальні, психологічні та біологічні аспекти розвитку підлітка. Це дозволяє комплексно розглядати девіантну поведінку як результат взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників, що дуже впливає на період становлення особистості та точніше на формування цієї особистості.

Отже, теоретичний аналіз створює основу для подальшого емпіричного вивчення специфіки девіантної поведінки підлітків та пошуку ефективних шляхів її профілактики й корекції у сучасному соціальному середовищі.

1.2. Причини та умови формування та розвитку девіантної поведінки підлітків

У сучасній психолого-педагогічній літературі підлітковий вік трактується як сенситивний період переходу від дитинства до юності, що визначає його специфічні особливості та основні психологічні риси. Примітно, що у наукових джерелах відсутнє уніфіковане визначення чітких хронологічних меж підліткового віку, внаслідок чого різні дослідники пропонують варіативні часові рамки його тривалості: від 9–10 до 15–16 років; від 10–11 до 16–18 років; від 11–12 до 14–15 років; або від 12–13 до 15–16 років. Така розбіжність у хронологічній делімітації зумовлює формування принципово різних підходів до класифікації етапів розвитку підлітків [20].

Підлітковий вік є сенситивним періодом значних психологічних і фізіологічних змін в онтогенезі особистості. Цей етап розвитку характеризується інтенсивним формуванням ідентичності, розвитком самосвідомості та самоповаги, а також активним встановленням соціальних

зв'язків і формуванням якісних стосунків як з однолітками, так і з дорослими. Внаслідок своєї багатогранності, дослідження підліткового віку є однією з найбільш обговорюваних тем у віковій психології. У цьому періоді спостерігається тенденція до зростання психологічної дистанції та відчуження від дорослих. Водночас ставлення підлітків до старшого покоління є суперечливим: з одного боку, вони виявляють прагнення до егалітарного сприйняття нарівні з дорослими, але з іншого вони об'єктивно потребують їхньої підтримки, захисту, а особливо допомоги [6, 13, 23, 40].

Німецький філософ і психолог Е. Шпрангер [72] виокремлює три основні форми розвитку в підлітковому віці. Перша форма ідентифікується як «підліткова криза», що характеризується переживанням цього періоду як «другого народження» особистості. Друга форма представлена стабільним і плавним зростанням, у процесі якого підліток поступово інтегрується в «дорослу діяльність». Третя форма полягає у самостійному управлінні власною особистістю, що включає подолання тривожних станів і криз, а також глибоке усвідомлення власної індивідуальності.

У підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, що знаменує початок усвідомлення особистістю власної індивідуальності. Ставлення до себе еволюціонує від простого сприйняття до глибокого розуміння своєї статевої належності, вікової ідентичності та унікальності, що не має аналогів. Важливою складовою цього етапу є пошук ідеалу та об'єкта любові, а також формування концепцій героїчного безсмертя.

У підлітковому віці спостерігається феномен незавершеності дії, коли кінцевий результат може втрачати пріоритетне значення на користь намірів та очікувань індивіда. Провідною діяльністю цього періоду вважається як інтимно-особистісне спілкування з однолітками, так і активна участь у суспільно корисних проєктах і соціально-психологічних експериментах, що є ключовими механізмами для формування особистісної ідентичності.

Наведені дефініції дозволяють підкреслити низку фундаментальних аспектів розвитку в підлітковому віці, які мають суттєве значення для становлення особистості:

1. Діяльність виступає провідною формою опанування новими знаннями та вміннями, організованою в межах спільних зусиль.
2. Акцентується критична важливість комунікації з однолітками.
3. Звертається увага на самостійні спроби підлітка конструювати власний «Я-образ» (ідентичність).
4. Підкреслюється значущість суб'єктивного сприйняття підлітком свого соціального оточення.

Всі перелічені аспекти формують сутність підліткового віку і становлять основу для подальшого розвитку особистості [14, 27].

Е. Шпрангер [72] у межах своєї культурно-психологічної концепції розглядав підлітковий вік як період інтенсивного входження в культурне середовище. Він виділив три основні типи (форми) розвитку підлітка, які відображають різну динаміку становлення особистості:

- Кризовий тип: Характеризується інтенсивними кризовими змінами, які призводять до становлення нового «Я»-образу, що метафорично порівнюється з «другим народженням».
- Плавний тип: Представляє поступовий і стабільний процес, під час якого підліток інтегрується в дорослий світ без значних внутрішніх потрясінь.
- Свідомий тип: Полягає у свідомій та активній роботі індивіда над власним розвитком, що передбачає подолання внутрішніх конфліктів і тривог за допомогою самодисципліни та самоконтролю.

Е. Шпрангер також наголошував, що головний зміст кризи цього віку полягає саме у розриві з дитячою залежністю та досягненні автономії.

У межах своєї концепції Ш. Бюлер [9] виокремлює дві основні стадії розвитку кризи підліткового віку. Негативна фаза характеризується

зростанням емоційної чутливості, роздратованості та тривожності, які маніфестуються у формі дратівливості та вередливості. Підліток переживає незадоволеність власним «Я», що, як наслідок, екстерналізується на навколишнє середовище, призводячи до агресивного самозахисту та пасивності. Такі реакції можуть спричинити ізоляцію від зовнішнього світу, ворожість, активну агресію або, у найгіршому випадку, асоціальні вчинки. Натомість, позитивний етап розвитку розпочинається поступово, відкриваючи підлітку нові джерела для позитивних переживань (радощів), такі як залучення до мистецтва, науки чи любовні (романтичні) стосунки.

Психологічні особливості підлітків детерміновані як біологічними трансформаціями, так і соціокультурними впливами, які сукупно формують їхню подальшу поведінку, емоційний стан та когнітивні процеси. Ключові фізіологічні зміни у підлітковому віці охоплюють статеве дозрівання. Цей процес, своєю чергою, супроводжується інтенсивними гормональними змінами, які мають значний вплив на емоційну лабільність та загальний афективний стан індивіда.

Період транзиції від дитинства до підліткового віку супроводжується критичними фізіологічними змінами, насамперед статевим дозріванням, яке справляє значний вплив на розвиток усього організму індивіда. Цей процес ініціюється активізацією ендокринної системи, коли гіпофіз стимулює як ріст тканин, так і функцію залоз внутрішньої секреції. Це спричиняє м'язовий ріст, зміну пропорцій тіла та розширення фізичних можливостей підлітка, хоча часто супроводжується феноменом швидкої стомлюваності. Паралельно відбувається інтенсивний розвиток головного мозку, зокрема його лобових та скроневих частин, що корелює з підвищенням розумової активності. Саме через взаємозалежність ендокринної та нервової систем підлітковий вік характеризується різким підйомом енергії та підвищеною чутливістю до стресових чинників, що може маніфестуватися у формі роздратованості, емоційної нестійкості та труднощів із концентрацією. Водночас у цей період відбувається формування статево-рольової ідентичності, що охоплює

специфічні потреби, мотиви, цінності та ставлення до представників протилежної статі. Статеворольова ідентичність формує важливий компонент «Я-образу» підлітка, попри те, що зберігає гнучкість та продовжує розвиватися [66].

На цьому етапі розвитку підлітки здійснюють перехід від конкретного до абстрактного мислення. Згідно з теорією Жана Піаже, вони входять у стадію формальних операцій, що забезпечує здатність до більш логічного та систематичного мислення. Індивіди починають аналізувати потенційні наслідки власних дій, обмірковувати гіпотетичні ситуації та здійснювати довгострокове планування свого майбутнього. Це когнітивне вдосконалення значно сприяє розвитку їхньої саморефлексії та формуванню моральних переконань. Цей розвиток характеризується становленням абстрактного мислення на рівні формальних операцій та удосконалення метакогнітивних умінь [38, с. 586]. У цей період починають формуватися елементи теоретичного мислення, що відкриває шлях до більш складних форм інтелектуальної діяльності. При цьому, розвиток когнітивних здібностей у підлітків охоплює не лише накопичення знань, але й удосконалення механізмів обробки інформації.

Підлітки активно освоюють різноманітні «схеми вирішення проблем» [38, с. 589] та застосовують численні когнітивні операції і стратегії, що забезпечує підвищення гнучкості їхнього мислення та розвиток здатності враховувати множинні перспективи [50]. Як наслідок, у їхньому мисленні формуються такі ключові характеристики, як послідовність, точність, гнучкість, самостійність та критичність.

У підлітковому віці відбувається суттєва трансформація соціальних взаємодій. Стосунки з однолітками набувають підвищеної значущості порівняно з дитячим періодом. Прагнення до групової підтримки та визнання серед однолітків часто може спричиняти конформізм та підвищену вразливість до групового тиску. Конфлікти з батьками можуть загострюватися на тлі зростаючого прагнення підлітків до автономії та

незалежності. Згідно з З. С. Карпенко [32], інтеграція підлітка у суспільні відносини відбувається через формування ціннісних орієнтацій, які відображають його спрямованість на певні духовні цінності в конкретних соціальних обставинах. Шляхи морального та духовного розвитку підлітків мають спільну структурну динаміку: вони включають перехід від залежності від зовнішнього контролю до самоконтролю, від егоїстичних мотивів до альтруїстичних, а також від прагнення уникнути покарання до внутрішнього бажання уникнути докорів сумління.

Емоційна сфера підлітків зазнає суттєвих якісних змін, що характеризуються появою нових комплексних переживань, таких як закоханість, тривога та невпевненість. Типовою особливістю цього вікового періоду є емоційна лабільність, яка пояснюється поєднанням впливом гормональних змін та соціальних стресових чинників. Емоційні переживання підлітків відрізняються від переживань молодших школярів глибиною, стійкістю, тривалістю, а також більшою різноманітністю за змістом та спрямованістю.

Ключовим новоутворенням у сфері почуттів підлітка є «почуття дорослості», яке маніфестується у суб'єктивному відчутті готовності до повноцінної участі в дорослому соціумі. У цей період відбувається інтенсивний розвиток інтелектуальних почуттів, що включають такі стани, як любов, захоплення, здивування, сумніви, впевненість та невпевненість. Значно загострюються переживання, пов'язані з усвідомленням власного «Я» та особистої гідності. Одночасно спостерігається збагачення естетичних почуттів та зростання емоційної вразливості.

Згідно з психосоціальною теорією розвитку Еріка Еріксона [38], підлітковий вік відповідає стадії «ідентичність проти рольової плутанини», де індивіди здійснюють експериментування з різними соціальними ролями та ідентичностями. Успішне подолання цієї кризи призводить до формування чітко визначеної особистісної ідентичності та стійкого почуття єдності з власним «Я». Натомість, неуспішне проходження цього етапу може

спричинити плутанину ролей та значні проблеми у самоідентифікації в подальшому дорослому житті.

Підлітковий вік може супроводжуватися виникненням низки психологічних проблем, оскільки такі чинники, як соціальний тиск, академічні вимоги та внутрішньоособистісні конфлікти, можуть слугувати джерелами стресу. Своєчасне розпізнавання цих факторів та надання адекватної психологічної підтримки є критично важливим для запобігання серйозним негативним наслідкам для психічного здоров'я індивіда.

Дані досліджень свідчать, що депресивні прояви у підлітків часто корелюють із низькою самооцінкою та академічними труднощами, що може ініціювати соціальну ізоляцію. У цьому контексті критично важливим є забезпечення психологічної підтримки та навчання конструктивним комунікативним стратегіям. Проблема харчових розладів залишається актуальною, зокрема серед дівчат-підлітків, які демонструють високу вразливість до соціального тиску ЗМІ щодо ідеалізації тіла. Проте, сучасна популяризація натуральної краси спрямована на формування здорової концепції власного тіла. Спостерігається феномен інфантильності, що проявляється у затримці психосоціального дорослішання підлітків, частково спричиненою відсутністю чітких ритуалів переходу до дорослого життя.

У сфері відносин «батьки-діти» необхідно враховувати етапи психологічної сепарації дитини від матері, які мають відбуватися у відповідні періоди розвитку. Надмірний батьківський контроль може спровокувати протестну поведінку та опозицію з боку підлітка.

Проблема раннього статевого життя та ранньої вагітності не є новим явищем, що підтверджується історичними статистичними даними 50-х років, і, швидше, є наслідком недостатньої обізнаності та сексуальної освіти.

Залякування (булінг і мобінг) є формою агресивної поведінки, детермінованою негативним соціальним кліматом та недостатньою увагою дорослих до поведінкових змін підлітків. Особливо деструктивною формою є

сендвіч-мобінг, за якого підліток стикається з відторгненням як з боку однолітків, так і з боку дорослих референтних груп.

О.О. Кочемировська та А.А. Гришко [41] виокремлюють низку фундаментальних завдань розвитку, з якими зіштовхується підліток на цьому етапі:

1. Формування особистісної ідентичності та цілісності передбачає пошук відповіді на питання «Хто я?» шляхом дослідження та випробування різноманітних способів самовираження і соціальних ролей. Індивід інтегрує наявні знання про себе у єдину цілісну ідентичність, яка охоплює як минулий досвід, так і майбутні перспективи, поступово конструюючи власну «Я-концепцію».
2. Психосексуальна ідентифікація, під час якої підліток усвідомлює себе представником певної статі, закріплює свою сексуальну орієнтацію та формує систему статевої ролі і соціальних установок, що стосуються маскулітності та фемінності, засвоюючи правила й очікування, пов'язані з ролями чоловіків і жінок.
3. Професійне самовизначення, яке вимагає від підлітка відповіді на питання «Ким я хочу стати?», що передбачає визначення професійних інтересів та початок роздумів про майбутню кар'єру.
4. ЧГотовність до життєвого самовизначення, що полягає у формуванні власного світогляду та системи цінностей на основі засвоєння досвіду попередніх поколінь; події, що переживаються й осмислюються в цей важливий період, стають фундаментальними орієнтирами в подальшому житті підлітків [41].

Підлітковий вік характеризується значною трансформацією особистості, яка супроводжується не лише фізіологічними змінами, але й інтенсивним розвитком нових психологічних особливостей. Цей період є

сенситивним для формування ідентичності, самосвідомості та встановлення соціальних зв'язків. Розвиток автономності та незалежності часто корелює з емоційною нестабільністю, підвищеною схильністю до конфліктів і амбівалентним ставленням до дорослих. Психологічні дослідження підліткового віку підкреслюють визначальну важливість цього періоду для становлення особистості, акцентуючи на ролі емоційних переживань, інтелектуального розвитку та формування ціннісних орієнтацій. Водночас цей етап може бути початком низки психологічних труднощів, включаючи депресивні та тривожні стани, а також розлади харчової поведінки. Успішне подолання кризових явищ цього періоду є ключовим фактором для формування стабільної та адаптивної особистості в подальшому.

Девіантна поведінка підлітків є багатофакторним феноменом, що формується під впливом комплексу різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників [80]. Розуміння цих детермінант є критично важливим для ідентифікації етіології поведінкових відхилень та розробки ефективних стратегій профілактики та корекції. Фахівці в галузі психології відзначають, що на формування девіантної поведінки впливають різні категорії факторів: біологічні, соціальні, педагогічні та соціально-психологічні. Водночас, дослідники схильні приділяти основну увагу соціально-психологічним аспектам. Вивчаючи причини відхилень у поведінці, вони зосереджуються насамперед на внутрішніх, психологічних та особистісних чинниках, а також на механізмах їхньої маніфестації у соціальному контексті.

Соціологи кінця XIX початку XX століття, серед яких Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Л. Леві-Брюль та інші, емпірично встановили, що відхилення у поведінці мають тісний кореляційний зв'язок із соціальними умовами функціонування індивідів. Статистичні дослідження різних аномальних соціальних явищ (таких як злочини, самогубства, проституція), проведені, зокрема, Ж. Кетле та Е. Дюркгеймом, продемонстрували, що частота таких випадків зростала в періоди воєн, економічних криз та соціальних потрясінь. Ці дані спростували концепцію «вродженої»

схильності до злочинності, підкреслюючи пріоритетну роль соціальних витоків подібних явищ [72].

Психологічні фактори, що впливають на формування девіантної поведінки підлітків, охоплюють як внутрішні (інтраіндивідуальні), так і зовнішні (середовищні) чинники. До категорії внутрішніх детермінант девіантної поведінки належать біологічні, психологічні фактори та особистісні особливості індивіда.

1. Біологічні фактори, що впливають на девіантність, включають статеву належність та особливості нервової системи. Низка досліджень вказує на потенційну роль генетичних чинників у формуванні схильності до агресії та інших форм девіантної поведінки. Наприклад, наявність певних генетичних маркерів може підвищувати ризик розвитку агресивної або імпульсивної поведінки. Крім того, функціональні та структурні особливості мозку, зокрема дисбаланс нейротрансмітерів (як-от серотоніну чи дофаміну), можуть значно впливати на емоційну стабільність та поведінкові реакції підлітків.

2. Психологічні фактори девіантної поведінки підлітків включають низьку самооцінку, емоційну нестабільність та когнітивні чинники. Низька самооцінка часто спонукає підлітків до пошуку девіантних способів самоствердження, таких як агресія або правопорушення, що спрямовані на здобуття визнання в референтній групі однолітків. Емоційна нестабільність (лабільність), що проявляється у частих змінах настрою, тривожності або депресії, може призводити до маніфестації девіантної поведінки як дисфункціонального механізму копінгу (боротьби) з інтенсивними емоціями або як спроби привернути увагу дорослих.

3. До особистісних особливостей, що виступають ендогенними чинниками девіантної поведінки, належать: імпульсивність та потреба в ризику й нових враженнях. Високий рівень імпульсивності корелює з підвищеною ймовірністю вчинення підлітками девіантних дій без належного прогнозування наслідків своїх вчинків. Крім того, виражена потреба в ризику

та пошуку нових вражень (сенсацій) може спонукати окремих підлітків до пошуку екстремальних ситуацій і гострих відчуттів, що часто призводить до ризикованої або протиправної поведінки.

Зовнішні чинники охоплюють сукупність умов, які здійснюють вплив на індивіда та відбиваються на його психічному стані й поведінці, у зв'язку з чим вони також можуть розглядатися як психологічні чинники [48]. Ці чинники диференціюються відповідно до ключових сфер функціонування особистості у цьому віці. Серед них виділяють: сімейні фактори, вплив шкільного середовища, соціально-економічні детермінанти, а також культурні та субкультурні впливи.

1. Сімейні фактори є одними з критичних зовнішніх чинників, що впливають на формування девіантної поведінки підлітків. Серед них виділяють:

- Неадекватні виховні стратегії, такі як недостатня увага, гіперопіка, застосування жорстких покарань або, навпаки, вседозволеність, можуть сприяти формуванню девіантної поведінки. Визначальною є роль взаємин у родині та стилю комунікації між батьками та дітьми.
- Часті конфлікти між батьками, розлучення або домашнє насильство створюють хронічну стресову атмосферу, що негативно позначається на психологічному стані підлітків і підвищує ризик девіацій.

2. Шкільне середовище охоплює комплекс взаємодій, включаючи відносини з однолітками та взаємини з педагогічним і адміністративним складом. З одного боку, негативний вплив однолітків, булінг та соціальна ізоляція можуть бути каталізаторами розвитку девіантної поведінки як дисфункціональної форми психологічного захисту або самоствердження. З іншого боку, несправедливе ставлення, недостатня підтримка з боку педагогів та адміністрації навчального закладу здатні істотно знижувати навчальну мотивацію та сприяти виникненню девіантних проявів. І.

Козубовська та Г. Товканець визначили такі категорії ставлення педагогів до учнів:

- Стабільно позитивне ставлення було зафіксовано у 10% опитаних педагогів, що проявлялося у теплоті, егалітарності (рівності), турботі та вираженому бажанні надати допомогу.
- Нестабільне (варіативне) ставлення демонстрували 20% педагогів, чия поведінка варіювалася залежно від суб'єктивного настрою, актуальних дій учня та загальної емоційної налаштованості.
- Стабільно негативне ставлення виявлено у 53% педагогів. Характеризувалося ворожістю, необ'єктивним оцінюванням, упередженістю, зосередженням уваги виключно на негативних вчинках та ігноруванням позитивних аспектів особистості учня.
- Байдуже ставлення (індиферентність) проявлялося у 17% вчителів. Полягало у незацікавленості причинами невдач учнів та їхніми особистісними якостями, при цьому комунікація зводилася виключно до офіційного (формального) рівня.

Найбільш деструктивний вплив на розвиток особистості справляє комплексна взаємодія таких несприятливих чинників: вороже ставлення з боку педагогічного складу, авторитарний підхід до реалізації навчально-виховного процесу та пасивна чи протидіюча позиція самого індивіда [37].

3. Соціально-економічні фактори є важливими зовнішніми чинниками, які впливають на формування девіантної поведінки підлітків. Серед них виділяють: бідність та соціальну нерівність, а також соціальну ізоляцію. Бідність та соціальна нерівність проявляються у відсутності доступу до якісних освітніх, медичних та інших соціальних ресурсів, що може спонукати підлітків до пошуку альтернативних (часто протиправних) способів задоволення власних потреб. Соціальна ізоляція стосується підлітків, які відчувають себе відчуженими або виключеними із соціуму, що може

призводити до девіантної поведінки як дисфункціонального засобу привернення уваги або спроби знайти своє місце у соціальній структурі.

4. Культурні та субкультурні впливи як зовнішні чинники девіантної поведінки поділяються на масову культуру та безпосередньо субкультури. Масова культура, що транслюється через телебачення, інтернет, рекламні канали та соціальні мережі, характеризується простотою подачі змісту, акцентом на емоціях, розвагах та ефективності, і здатна впливати на формування девіантних установок у підлітків. Окремі молодіжні субкультури можуть мати власні норми та цінності, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам, що, своєю чергою, сприяє виникненню та закріпленню девіантної поведінки.

Внутрішні та зовнішні чинники формування девіантної поведінки підлітків являють собою комплексну та взаємозалежну систему. Глибоке розуміння цієї сукупності чинників є необхідною умовою для розробки ефективних профілактичних і корекційних стратегій. Визнається, що комплексний підхід, який передбачає одночасну роботу з сім'єю, шкільним оточенням та соціумом, є ключовим для забезпечення здорового розвитку підлітків та попередження негативних поведінкових відхилень [18].

Девіантна поведінка підлітків є складним, багатофакторним феноменом, що формується під інтегрованим впливом внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх (екзогенних) чинників. При цьому біологічні, психологічні та особистісні фактори тісно корелюють і переплітаються із соціально-економічними, культурними та сімейними впливами, що у сукупності створює унікальні умови для маніфестації кожного окремого випадку девіантної поведінки.

Розуміння та врахування зазначеної багатоваріаційної структури детермінант є необхідною умовою для розробки ефективних профілактичних і корекційних програм, спрямованих на формування сприятливого середовища для здорового розвитку підлітків. Інтегративний підхід, що передбачає охоплення роботи з родиною, шкільним оточенням та

соціальними структурами, забезпечує оптимальні умови для мінімізації девіантної поведінки й підтримки позитивного соціального становлення молоді.

Таким чином, проведений аналіз причин та умов формування і розвитку девіантної поведінки підлітків засвідчив, що цей феномен має багатофакторну природу, що пояснюється взаємодією соціальних, психологічних, педагогічних та біологічних чинників. Ключову роль у виникненні девіацій у підлітковому віці відіграють несприятливі умови соціалізації, зокрема: дисфункційне сімейне середовище, недостатній рівень педагогічного впливу, негативний вплив середовища однолітків чи однокласників, а також відсутність позитивних орієнтирів і ціннісних установок. До психологічних чинників належать: особистісна незрілість, низький рівень самоконтролю, емоційна нестабільність, порушення самооцінки та потенційна потреба у самоствердженні неадекватними засобами. Біологічні чинники мають менше провідне значення, проте можуть слугувати фоном, що підсилює вплив соціально-психологічних факторів. Таким чином, формування девіантної поведінки відбувається під впливом сукупності зовнішніх (соціальні, педагогічні) та внутрішніх (психологічні, біологічні) умов, які взаємодіють у процесі особистісного становлення. Саме їхня комплексна взаємодія зумовлює виникнення певних форм девіацій та визначає їхню стійкість. Отже, аналіз причин формування девіантної поведінки доводить необхідність застосування комплексного, міждисциплінарного підходу до її дослідження та подолання, який враховує взаємозв'язок соціального середовища, психологічних характеристик особистості та педагогічних впливів. Лише інтеграція зусиль сім'ї, закладів освіти, соціальних служб та громади може забезпечити ефективну профілактику девіантних проявів та створити умови для гармонійного розвитку особистості в сучасних реаліях.

1.3. Особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці в умовах війни в Україні

Девіантна поведінка підлітків в умовах повномасштабного вторгнення в Україні являє собою складний і багатоаспектний соціальний феномен, детермінований глибокими соціальними, економічними та психологічними трансформаціями, які критично впливають на онтогенез молоді. У цей період фіксується підвищений ризик маніфестації девіантних проявів — відхилень від загальноприйнятих норм і правил, що можуть виражатися у формі агресії, правопорушень, вживання психоактивних речовин тощо. Різноманіття цього явища вимагає застосування міждисциплінарного підходу для ґрунтовного розуміння його етіології та наслідків. В умовах воєнних дій, коли соціальні зміни та виклики постійно трансформуються, девіантна поведінка стає предметом, що потребує глибокого аналізу, оскільки вона безпосередньо пов'язана з процесами соціалізації підлітків. Війна суттєво вплинула на психоемоційний стан, систему цінностей, соціальні орієнтири та способи поведінкової адаптації цієї вікової групи. Переживання воєнних подій, вимушене внутрішнє чи зовнішнє переміщення, втрата близьких, відсутність стабільності та почуття безпеки — сукупність цих факторів призводить до значних змін у психіці особистості та спричиняє появу нових форм девіантної поведінки або підсилює вже існуючі девіації.

Л. Вейланде [11] підкреслює важливість цієї проблематики, акцентуючи на тому, що девіантна поведінка формується під впливом стійких стереотипів, які можуть призводити до негативних моделей соціальної поведінки. З огляду на різноманіття етіологічних факторів, що спричиняють девіантну поведінку саме в підлітковому віці, критично важливим є виокремлення найбільш поширених серед них, оскільки їхнє розуміння становить основу для ефективних педагогічних втручань. Педагогічна наука вказує на те, що значна частина поведінкових проблем виникає саме внаслідок помилок і прорахунків у виховному процесі, що

підкреслює необхідність відповідального підходу до формування соціальних навичок та ціннісних орієнтацій у підлітків.

Підлітковий вік традиційно супроводжується численними труднощами, пов'язаними з кризою переходу від дитинства до дорослого життя. Однак, в умовах повномасштабної війни в Україні, цей період ускладнюється ціннісно-нормативною дезінтеграцією, що простежується як на загальносуспільному, так і на локальному рівнях. Це явище маніфестується передусім у порушенні або нехтуванні значною частиною населення традицій, стереотипів чи встановлених стилів мислення та поведінкових норм. В умовах такої нестабільності частина підлітків демонструє посилення здатності до пошуку ефективних способів адаптації, тоді як інша частина може втрачати цю здатність, що, своєю чергою, сприяє зростанню девіантної поведінки [45].

На становлення девіантної поведінки підлітків здійснюють вплив негативні фактори соціального середовища та соціально-економічні умови проживання. Сукупність цих чинників може мати довготривалий та деструктивний вплив на індивідуальний розвиток підлітків [42, 69].

Підлітковий вік визнається сенситивним періодом становлення особистості, впродовж якого інтенсивно формуються моральні орієнтири, самосвідомість, емоційно-вольова сфера та соціальна ідентичність. У цей час підлітки демонструють особливу вразливість до впливу зовнішніх обставин і виявляють гостру реакцію на зміни в середовищі. Воєнна ситуація, що супроводжується переживанням страху, невизначеності, відчуттям втрати контролю над майбутнім, призводить до дезорганізації внутрішнього світу індивіда та порушення емоційної рівноваги. Унаслідок цього значно підвищується ризик формування тривожних, агресивних, протестних або асоціальних форм поведінки. Підлітки, які відчувають нестачу емоційного ресурсу чи підтримки з боку дорослих, часто вдаються до девіантних дій як способу компенсації внутрішньої напруги. Ці дії можуть включати

демонстративну непокору, грубість, руйнівну активність, вживання психоактивних речовин та втечі з дому.

Воєнний конфлікт істотно трансформує соціальні умови життєдіяльності підліткової популяції. Значна частина цієї когорти зіткнулася з втратою житла, батьків або близьких родичів, а також була змушена здійснити зміну місця проживання, навчального закладу та кола спілкування. Вимушене внутрішнє/зовнішнє переміщення супроводжується значними труднощами адаптації, посиленням відчуття самотності та потенційним неприйняттям з боку нових соціальних колективів. Натомість, підлітки, які залишилися у прифронтових регіонах, функціонують в умовах хронічної напруги та безпосередньої небезпеки, що також є каталізатором формування тривожних або агресивних поведінкових реакцій.

Соціальна нестабільність, зниження рівня матеріального забезпечення сімей та дефіцит можливостей для змістовного дозвілля створюють сприятливе середовище для маніфестації девіацій. Підлітки активно шукають нові способи самореалізації, які нерідко набувають деструктивного характеру. У воєнний період може спостерігатися тенденція до об'єднання підлітків на основі протестних, агресивних чи навіть криміногенних інтересів. Цей процес є наслідком як ослаблення соціального контролю, так і інтенсивної потреби у груповій належності, що виконує компенсаторну функцію щодо втраченого відчуття безпеки.

Серед найбільш поширених емоційно-поведінкових форм девіантної поведінки підлітків у період воєнного конфлікту дослідники відзначають: агресивність та підвищену конфліктність, що виступає як пряма реакція на стрес, фрустрацію та неможливість впливати на ситуацію. Також спостерігається емоційна нестабільність, імпульсивність та виражена схильність до ризикованих дій. Характерними є прояви соціальної ізоляції, замкнутості, уникання контактів і апатія. До поширених девіацій належить адиктивна поведінка (зокрема, вживання алкоголю, нікотину, енергетиків, психоактивних речовин), що використовується як дисфункціональна спроба

зняття внутрішньої напруги. У соціальній взаємодії фіксуються порушення дисципліни, девіантні способи самоствердження та протистояння авторитету дорослих. Крім того, зростає частота проявів автоагресії, самопошкодження та депресивних тенденцій.

Феномен травматичної девіації формується як прямий наслідок посттравматичного стресового розладу. Підлітки, які пережили травматичний досвід, можуть виявляти емоційну дисоціацію, неконтрольовані спалахи агресії, уникання будь-яких спогадів про травматичні події, а також схильність до ризикованої або саморуйнівної поведінки.

Компанія «Coddington Life Events Record» надає емпіричні дані, що містять перелік життєвих подій і ситуацій, які було оцінено за рівнем їхнього стресового впливу на різні вікові когорти, включаючи школярів, молодших дітей, підлітків та осіб у ранньому юнацькому віці. Дослідження, проведене Гейзелом, Рімом, Раппапортом, Коддінгтоном, Райтцем та ін. [19], ґрунтується на суб'єктивному сприйнятті респондентами ступеня стресогенності цих подій. У підлітків до категорії найбільш сильних стресових чинників було віднесено такі ситуації: розлучення батьків, смерть близьких родичів, вживання алкоголю чи наркотиків, арешт одного з батьків на період рік і більше, незапланована вагітність, психічні захворювання, отримання видимих фізичних дефектів та встановлення батьківства в результаті небажаної вагітності.

Делінквентна поведінка підлітків типово виникає як наслідок спроб задоволення власних потреб або є реакцією на фрустрацію значущих потреб, які не знаходять адекватної реалізації у доступному для індивіда соціальному контексті. Така поведінка часто інтерпретується як спосіб вираження невдоволення, протесту чи зневаги до усталених норм і цінностей, які інколи сприймаються як нав'язані суспільством або батьківським оточенням.

Дослідник Д. Робінсон [82] визначає, що основним мотиваційним чинником девіантної поведінки серед підлітків виступає протест проти

духовних та моральних цінностей, які домінують у сімейному та соціальному оточенні. Цей протест може маніфестуватися у формі відхилень від норм поведінки, спроб порушення встановлених правил або навіть відкритого ігнорування соціальних обмежень. У цьому контексті девіантна поведінка стає не лише наслідком невдоволення, але й засобом артикуляції власної індивідуальності, незалежності та прагнення до самоствердження.

Прояви девіантної поведінки підлітків є різноманітними формами відхилень від загальноприйнятих соціальних норм та стандартів, які є характерними для цього вікового періоду. Вони можуть варіюватися від незначних порушень до серйозних правопорушень, які справляють негативний вплив на соціальну адаптацію підлітка та його особистісний розвиток. У підлітковому віці девіантна поведінка часто функціонує як компенсаторна реакція на внутрішні та зовнішні труднощі, що супроводжують період психологічної та фізіологічної трансформації індивіда.

На думку дослідників, зокрема Л. Бондаренко, В. Василевського, С. Р. Кулакова та інших [5], серед основних форм девіантної поведінки підлітків можна виокремити такі категорії: хімічні адикції (наркоманія, токсикоманія, алкоголізм); правопорушення проти власності (крадіжки автомобілів, крадіжки в домашніх умовах); поведінкові девіації (втечі з дому, бродяжництво, хуліганство, підлітковий вандалізм); агресивні прояви (агресивність, аутоагресивні тенденції, самопошкодження); а також нехімічні адикції, що проявляються у формі надмірного захоплення певними видами діяльності.

У сучасних умовах до основних видів девіантної поведінки серед молоді відносять: алкоголізм, тютюнопаління, наркоманію, суїцидальні схильності та ігрові адикції. Кожен із цих проявів володіє специфічними особливостями та характеристиками [28, с. 92].

Для делінквентної поведінки неповнолітніх характерні такі особливості:

- Криміногенні фактори переважно формуються у найближчому соціальному середовищі, що оточує неповнолітніх правопорушників.
- Значна частка злочинів вчиняється неповнолітніми у співучасті з дорослими особами.
- Спостерігається тенденція до зростання рівня злочинності серед підлітків, навіть на тлі скорочення чисельності цієї вікової когорти.
- Підлітки демонструють високу активність у кримінальній діяльності, часто продовжуючи її після досягнення віку кримінальної відповідальності.

Вживання алкоголю, тютюну та наркотичних речовин є однією з ключових форм девіантної поведінки підлітків. Тривожні розлади часто виступають одним із головних етіологічних факторів у формуванні залежності від алкоголю та наркотиків серед цієї вікової групи.

Термін «алкоголізм» був вперше введений шведським вченим Магнусом Гусом у 1849 році для позначення патологічних змін в організмі, спричинених надмірним споживанням етанолу. З плином часу це поняття набуло соціального значення, відображаючи негативний вплив алкоголю на суспільну структуру. У медичному контексті алкоголізм розглядається як хронічне захворювання, тоді як у соціальному вимірі — як форма девіантної поведінки.

Вживання алкоголю серед молоді часто корелює з наслідуванням соціальних норм та прагненням до групової належності. Іноді це слугує дисфункціональним механізмом втечі від проблем або засобом демонстрації протесту. Психічна залежність від алкоголю маніфестується у формі тривоги та занепокоєння, тоді як фізична залежність проявляється соматичними симптомами (слабкість, больові відчуття) та тремором кінцівок.

Тютюнова епідемія зберігає статус глобальної медико-соціальної проблеми, охоплюючи приблизно 1,25 мільярда курців у світовій популяції.

Тютюнокуріння визнається однією з провідних причин передчасної смерті, зниження якості життя та значних економічних збитків. Щорічно близько 5 мільйонів осіб помирають унаслідок захворювань, індукованих тютюнокурінням. Смертність, пов'язана з цією патологією, становить одну з основних причин летальних наслідків, яких можна було б уникнути. В останні роки фіксується тенденція до зростання поширеності тютюнокуріння серед молоді, зокрема у жіночій когорті. Початок споживання тютюну часто припадає на ранній вік, і існує пряма кореляція: чим раніше індивід починає курити, тим вищою є ймовірність формування нікотинової залежності [28, с. 93].

Наркоманія являє собою патологічну адиктивну залежність, що проявляється у непереборному потягу до вживання наркотичних речовин і спричиняє розвиток як психічної, так і фізіологічної залежності, що призводить до деструкції здоров'я та порушення функціонування організму. У міру прогресування наркоманії відбувається збільшення толерантності до наркотичних речовин, що вимагає нарощування доз для досягнення бажаного ефекту. У психологічному аспекті наркоманія інтерпретується як механізм втечі від життєвих проблем і внутрішніх конфліктів, коли наркотики виконують компенсаторну функцію щодо дефіциту емоційного тепла, комунікації та задоволення. Молодь часто вдається до вживання наркотиків через прагнення до інтенсивних вражень та емоцій, відчуваючи відсутність позитивних переживань у реальному життєвому контексті. Формування залежності нерідко ініціюється під впливом референтної групи однолітків, і в молодіжному середовищі наркоманія зазвичай набуває групового характеру. Вирішення цієї проблеми потребує впровадження комплексних соціальних і культурних заходів, аналогічних тим, що застосовуються для подолання алкоголізму.

У контексті девіантної поведінки розглядаються такі прояви, як сексуальна розбещеність та перверсії (наприклад, проституція) та інші поведінкові розлади. У сучасній термінології поняття «парафілія» (як заміна

поняття «перверсія») часто не вимагає медичного втручання, якщо відповідна поведінка не порушує нормальне соціальне функціонування індивіда.

Суїцидальна поведінка являє собою спектр проявів, що охоплює нав'язливі суїцидальні думки, наміри, спроби вчинення та, власне, завершений суїцид. Цей акт інтерпретується як форма самовизначення через смерть, часто індукована інтенсивним душевним болем або наявністю психічного розладу. Суїцидальна діяльність може бути спровокована комплексом соціальних, психологічних чи сімейних факторів, а також важкими особистими кризами. Індивіди, схильні до самогубства, зазвичай переживають стани депресії, відчують безвихідь та втрату надії щодо майбутнього [28]. Суїцидальна поведінка в підлітковому віці асоційована з низкою специфічних особливостей:

- Недостатнє усвідомлення незворотності смерті: Підлітки можуть мати неповне (дифузне) уявлення про фінальність та незворотність летального результату.
- Мотиваційна амбівалентність: Спроби самогубства у підлітків нерідко детерміновані неглибокими (нестійкими) мотивами, що може вказувати на демонстративний або маніпулятивний характер поведінки, а не на стійке бажання померти.
- Екзогенна детермінація: Наявність суїцидальних спроб не завжди корелює з наявністю психічних розладів. Значну роль у виникненні суїцидальної активності відіграють фактори навколишнього соціального середовища (як-от сімейні конфлікти, проблеми з однолітками чи шкільний стрес).

Сучасні тенденції у сфері девіантної поведінки вказують на необхідність включення до типології технологічних адикцій, зокрема залежності від комп'ютерних ігор. Ігрові залежності, включаючи комп'ютерну залежність, набули значної актуальності внаслідок швидкого впровадження новітніх технологій. Ця форма залежності справляє особливий вплив на дитячу та підліткову популяцію, спричиняючи розвиток лудоманії

(патологічної залежності від азартних ігор). Лудоманія визнається психічним розладом, що потребує спеціалізованого лікування. Ризик формування цієї залежності існує для кожного індивіда, який бере участь в азартних іграх, проте він варіюється залежно від індивідуальних психологічних особливостей. Надмірне та неконтрольоване проведення часу за іграми може призвести до розвитку ігроманії або кіберадикції. Дослідник С. Риженко [5] виокремлює низку специфічних форм підліткової залежності від комп'ютерних технологій:

- Хакерство, яке полягає у несанкціонованій діяльності, зокрема створенні шкідливих програм (малверу), спрямованих на деструкцію програмного забезпечення або спроби отримання доступу до конфіденційної інформації.
- Геймерство, яке характеризується надмірним захопленням комп'ютерними іграми, що дозволяє підліткові підвищувати власний рейтинг у віртуальному середовищі, компенсуючи таким чином незадоволені амбіції в реальному життєвому контексті.
- Віртуальне спілкування, яке проявляється в надмірній участі у форумах, чатах та телеконференціях, включно з контентом порнографічного змісту, що призводить до заміщення реального спілкування та соціальної взаємодії.

Індивідуальне відхилення в поведінці формується через взаємодію мотивів, вчинків та цілей особистості. Трансформація ціннісних орієнтацій у суспільстві значною мірою сприяє розвитку девіантної поведінки. Якщо попередньо домінували такі цінності, як праця, дружба та сім'я, то на сучасному етапі на перший план вийшли матеріалізм, егоцентризм та культ грошей, що генерує розрив між соціальними ідеалами та реальністю [28, с. 94]. В. М. Сінайко, А. М. Кожина, І. В. Романова та Л. М. Гайчук [52] зазначають, що девіації у підлітків із антигромадською, антидисциплінарною та аутоагресивною поведінкою здатні охоплювати всі сфери їхньої життєдіяльності, включаючи сім'ю, навчальний заклад та групу однолітків.

Аналіз різноманітних форм відхилень у поведінці свідчить про відсутність консенсусу серед дослідників щодо уніфікованої класифікації девіантної поведінки, оскільки кожен науковець зосереджується на окремих типах відхилень, виходячи зі своєї наукової орієнтації.

Незважаючи на значні виклики воєнного часу, необхідно констатувати, що його наслідки не є виключно негативними. Частина підліткової когорти демонструє зростання громадянської свідомості, почуття патріотизму, емпатії та готовності надавати допомогу іншим. Цей феномен свідчить про потенціал посттравматичного зростання, за якого пережиті труднощі стають стимулом для особистісного розвитку, сприяючи формуванню зрілої відповідальності та підвищенню стресостійкості (резиліентності).

Імплементация програм соціально-психологічної підтримки, волонтерської діяльності, творчих та освітніх ініціатив є ефективним механізмом для спрямування енергії підлітків у конструктивне русло. Таким чином, ключовим завданням сучасної освіти та соціальної роботи є не лише профілактика девіантної поведінки, але й створення адекватних умов для розвитку внутрішніх ресурсів особистості в кризових обставинах.

Проведений аналіз особливостей прояву девіантної поведінки у підлітковому віці в умовах воєнного конфлікту в Україні засвідчив, що сучасна соціальна реальність — а саме воєнний стан — суттєво модифікує соціально-психологічний розвиток підлітків, посилюючи ризики формування та маніфестації девіантних форм поведінки. Війна, як екстремальний соціальний і психологічний фактор, призводить до руйнації звичних соціальних зв'язків, порушення стабільності та почуття безпеки, потенційної втрати близьких або зміни місця проживання, що критично впливає на емоційно-вольову сферу та систему ціннісних орієнтацій підлітків.

В умовах воєнного конфлікту фіксується зростання частоти маніфестації таких форм девіантної поведінки, як агресивність, тривожність, замкнутість, схильність до порушення дисципліни, протестна поведінка, а також підвищується ризик вживання психоактивних речовин та проявів

автоагресії. Для підлітків, які безпосередньо пережили травматичний досвід (наприклад, вимушене переселення, втрата близьких або перебування у зоні бойових дій), характерними є посттравматичні реакції, які можуть набувати девіантного характеру у формі деструктивних способів самозахисту або компенсації. Соціальне середовище функціонування підлітка під час війни часто позбавлене стабільних норм та авторитетних моделей поведінки. Дестабілізація сімейних відносин, економічні труднощі, обмежені можливості здобуття освіти та організації дозвілля створюють умови для соціальної ізоляції та формування почуття безнадійності, що підвищує ризик асоціальної поведінки.

Таким чином, в умовах повномасштабної воєнної агресії в Україні девіантна поведінка підлітків набуває специфічних форм і детермінацій, які прямо пов'язані з психотравмувальним впливом бойових дій, соціальною нестабільністю та руйнуванням звичних механізмів соціалізації. Психотравматичний досвід війни (втрати, переміщення, постійна загроза) призводить до підвищення рівня тривожності, агресивності, імпульсивності та маніфестації адиктивних і аутоагресивних тенденцій, що є дисфункціональною відповіддю на хронічний стрес та втрату відчуття контролю.

Ці фактори акселерують (прискорюють) процеси ціннісно-нормативної дезінтеграції у підлітковому середовищі. Водночас, своєчасне виявлення ризиків на індивідуальному та груповому рівнях, надання якісної психологічної підтримки та формування стійкої системи соціально-педагогічної допомоги є критично важливими заходами, які дозволяють мінімізувати негативні наслідки та сприяти адаптації таких підлітків до нових, посттравматичних умов життєдіяльності. Усвідомлення цієї специфіки є необхідною передумовою для розроблення ефективних профілактичних і реабілітаційних програм, спрямованих на гармонійний розвиток та підвищення резиліентності молодого покоління в післявоєнний період.

Висновки до першого розділу

Аналіз теоретичних підходів до девіантної поведінки підлітків встановлює її багатофакторну і комплексний характер, детермінований взаємодією соціальних, психологічних та біологічних чинників. Жоден монотеоретичний підхід не здатний повною мірою пояснити це явище, що обумовлює необхідність застосування інтегративного підходу для його дослідження та корекції.

Формування девіантної поведінки спричинене сукупністю зовнішніх (соціальні, педагогічні) та внутрішніх (психологічні, біологічні) умов. Ключову роль відіграють несприятливі умови соціалізації: дисфункційне сімейне середовище, педагогічні прорахунки, негативний вплив однолітків та відсутність позитивних ціннісних орієнтирів. До психологічних чинників належать: особистісна незрілість, низький самоконтроль, емоційна нестабільність та неадекватні засоби самоствердження. Біологічні фактори виконують роль фону, що підсилює вплив соціально-психологічних детермінант. Така комплексна взаємодія зовнішніх та внутрішніх умов детермінує виникнення та стійкість девіацій, що вимагає міждисциплінарного підходу для їх подолання.

В умовах воєнного стану в Україні девіантна поведінка підлітків набуває специфічних форм, пов'язаних з психотравмувальним впливом бойових дій, соціальною нестабільністю та руйнуванням механізмів соціалізації. Війна як екстремальний стресовий фактор порушує соціальні зв'язки, стабільність та почуття безпеки, що критично впливає на емоційно-вольову сферу підлітків. Зростає частота таких проявів, як агресивність, тривожність, протестна поведінка та ризик вживання психоактивних речовин.

Соціальне середовище часто позбавлене стабільних норм та авторитетних моделей, а дестабілізація сімейних відносин та економічні

труднощі посилюють соціальну ізоляцію та почуття безнадійності, підвищуючи ризик асоціальної поведінки. Водночас, частина підлітків демонструє посттравматичне зростання: зростання відповідальності, самостійності та громадянської активності, що підкреслює амбівалентність впливу воєнних обставин.

Для подолання негативних наслідків необхідна інтеграція зусиль сім'ї, закладів освіти та соціальних служб. Ключову роль відіграє підтримка з боку дорослих, психологічна допомога та залучення підлітків до соціально значущої діяльності. Створення безпечного освітнього простору та емоційно підтримувального середовища є ключовими умовами запобігання девіантним проявам та сприяння збереженню психічного здоров'я в кризових ситуаціях.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

2.1. Обґрунтування методологічних принципів вивчення девіантної поведінки підлітків

«Для проведення емпіричної частини дослідження нами були проаналізовані принципи системного підходу за роботами таких науковців, як К. Райхерт [56], Л. фон Берталанфі [79], Н. Родіни [59], І. Данилюка [65] та Б. Уїлсон [83] та ін.», принципи, що «наголошують на цілісності, єдності та взаємній обумовленості зовнішніх і внутрішніх аспектів у формуванні та розвитку психічної діяльності (Г. Костюк [55], С. Максименко [47])», уявлення про «системність дослідження психологічних феноменів (Е. Носенко [55], Н. Родіна [59], І. Данилюк [65]), уявлення про розвиток особистості у підлітковому віці (М. Боротюк [6]), «А. Кульчицька [6], Виштеюнас Г.В. [13], Козубовська І.В. [36], Костюк Г. С. [37], Котлова Л. О., [38]) та особливості девіантної поведінки підлітків (В.А. Вінс [12], Ю.О. Бохонкова [8]), «А.В. Осипенко [8], М.К. Вагнер [9], Л.В. Вейланде [11], Л.М. Вольнова [14], Л. Гачак-Величко [17], А. Гольдштейн [18], В. Хомик [18], Я.О. Гошовський [20], Н.М. Знаковська [27], К.А. Кацан [32])».

Актуальність проблеми, а також її недостатній ступінь розробленості у психологічній науковій літературі, детермінували мету дослідження. Вона полягає у розробці концепції емпіричного вивчення особливостей девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного конфлікту в Україні.

Для досягнення поставленої мети було використано системний підхід, який виступає методологією наукового дослідження. Цей підхід передбачає розгляд об'єкта як цілісної системи, що складається із взаємопов'язаних елементів, сутностей та відносин, які перебувають у постійній взаємодії [79].

Як зазначає І. Чанчиков [73], системний підхід робить наступні припущення: «1) багатовимірність утворення, 2) його багаторівневості і ієрархічності, 3) багатовимірну класифікацію його властивостей, 4) визнання його полідетермінованості, 5) вивчення взятого утворення в його розвитку» [73, С. 59].

Місце елемента в структурі системи детермінує як його індивідуальні характеристики, так і характер його взаємодії з рештою компонентів. Згідно з принципом системності в психології, психіка розглядається як складна, ієрархічна структура, у якій інтеграція елементів породжує нові, емерджентні властивості, що не притаманні окремим частинам, а задаються системою як єдиним цілим [78].

Системний аналіз передбачає виокремлення об'єкта з його оточуючого середовища та здійснення його декомпозиції (розкладання на складові). Метою цього етапу є ідентифікація компонентів, визначення структурно-функціональних зв'язків між ними, а також обґрунтування рівнів організації та системотворчих чинників (факторів, що формують систему). Синтез, навпаки, спрямований на створення абстрактної моделі досліджуваної системи. У цьому процесі здійснюється верифікація повноти структури, встановлюються закономірності її динаміки та взаємодії із зовнішнім середовищем. Кінцевим результатом є абстрактна модель, що описує систему на вищому рівні узагальнення [78].

У межах даного контексту психічні явища розглядаються як результат психофізіологічних процесів активно функціонуючого організму, який реалізує зовнішню поведінкову активність [77].

На думку Н.В. Родіни, «в психологічній науці активно розвивається цілісне сприйняття психологічних феноменів, тому системний підхід стає загально визнаною методологічною платформою, на базі якої здійснюється багато різнопланових досліджень усіляких феноменів, таких як: мовлення у стані емоційної напруги, психологічні моделі цілепокладання, ціннісні

орієнтації, психічні стани, емоційна пам'ять, професійний розвиток особистості та інші» [58, С.126].

Вивчення девіантної поведінки підлітків вимагає застосування комплексного та міждисциплінарного методологічного підходу, оскільки ця проблема є багатофакторною і перебуває на перетині психології, соціології, педагогіки та кримінології. Обґрунтування методологічних принципів базується на необхідності максимально об'єктивного, системного та етичного дослідження причин, форм і динаміки відхиляючої поведінки.

Принцип системності та комплексності є основним, оскільки девіантна поведінка ніколи не виникає з однієї причини. Девіація є результатом складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів (сім'я, школа, група однолітків, ЗМІ). Ігнорування будь-якого з цих рівнів призводить до неповної та спотвореної картини явища. Дослідження має охоплювати всі рівні функціонування підлітка: від індивідуально-психологічних особливостей (тривожність, агресія, самооцінка) до макросоціальних умов (соціальна нерівність, культурні норми). Це вимагає використання не лише психологічних тестів, але й соціологічних опитувань, аналізу соціальної історії та контексту.

Принцип детермінізму вимагає встановлення причинно-наслідкових зв'язків, а не просто фіксації симптомів. Девіантна поведінка завжди має свої конкретні чинники. Завдання дослідника не лише описати, що відбувається, але й пояснити, чому це відбувається, та встановити фактори ризику (наприклад, жорстокість у сім'ї, низький соціальний контроль, відсутність шкільної успішності).

Принцип об'єктивності та верифікації, який спрямовано на забезпечення надійності та валідності отриманих даних. Вивчення девіантної поведінки часто пов'язане з упередженнями (стигматизацією) та суб'єктивними оцінками (самозвіти підлітків можуть бути неправдивими через страх чи соціальну бажаність).

Принцип розвивального підходу (генетичний принцип), який розглядає девіантність як процес, що розвивається в часі. Девіантна поведінка підлітків є динамічним процесом, що має стадії від пре-девіантних форм (дрібні порушення) до стійких форм асоціальної чи антисоціальної поведінки. Вивчення її генезису дозволяє визначити критичні вікові періоди та механізми переходу від норми до відхилення.

Таким чином, ключовою методологічною платформою обрано системний підхід, який розглядає об'єкт як цілісну, ієрархічну та полідетерміновану систему взаємопов'язаних елементів, що розвивається. Вивчення девіантної поведінки вимагає комплексного та міждисциплінарного підходу, що базується на чотирьох основних принципах: Девіація є результатом складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів. Дослідження має охоплювати всі рівні функціонування підлітка. Необхідність встановлення причинно-наслідкових зв'язків та виявлення конкретних факторів ризику, які зумовлюють поведінку. Забезпечення надійності та валідності даних, протидія упередженням та суб'єктивним оцінкам (наприклад, соціальній бажаності). Розгляд девіантної поведінки як динамічного процесу, що розвивається в часі, від пре-девіантних до стійких форм.

2.2. Організація емпіричного дослідження, характеристика вибірки та вибір психодіагностичного інструментарію

Емпіричний етап дослідження було реалізовано протягом 2025 року, упродовж якого здійснювався збір кількісних даних, необхідних для досягнення визначених емпіричних цілей. На теоретико-узагальнюючому етапі отримані первинні дані були піддані процедурам математично-статистичної обробки та подальшого аналізу.

Дослідження здійснювалося у дистанційному форматі шляхом електронної розсилки опитувальників респондентам із використанням

платформи Google Forms. Дослідницьку вибірку склали 215 осіб віком від 12 до 18 років, які мають українське громадянство. Структура вибірки за гендерною ознакою включала 174 дівчат та 41 хлопця.

Для дослідження особливостей девіантної поведінки підлітків були запропоновані відповідні психодіагностичні методики, а саме «Діагностика показників та форм агресії Басса-Даркі (А. Басса та А. Даркі)» [68]; «Методика визначення рівня тривожності (Дж. Тейлор)» [54] та «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)» [12].

Психологи Арнольд Басс та Енн Даркі у 1957 році розробили один із найбільш впливових інструментів для вимірювання агресивності «Опитувальник агресивності Басса-Даркі» [68]. Вони запропонували багатомірну модель, яка розглядає агресію не як єдиний феномен, а як сукупність різномірних форм і показників. Ця модель стала фундаментальною для подальших досліджень агресії.

Опитувальник вимірює вісім конкретних шкал, які класифікують агресивні прояви за формою (фізична, вербальна) та спрямованістю (пряма, непряма):

1. Фізична агресія, яка визначається як використання фізичної сили або намір її використання проти іншої особи (удари, штовхання, напад, бійка).
2. Вербальна агресія, яка визначається як прояв негативних почуттів як через форму (крик, сварка, верещання), так і через зміст словесних звернень (погрози, прокляття, лайки, образи).
3. Непряма агресія, яка визначається як дії, спрямовані проти іншої особи обхідним шляхом, часто без прямої конфронтації (поширення пліток, злісні жарти, маніпуляції). Сюди ж відносять ненаправлені, неупорядковані вибухи люті (крик у простір, тупотіння ногами, биття предметів).

4. Негативізм, який визначається як долаюча поведінка, що проявляється через супротив вимогам, правилам чи авторитету. Може мати пасивну форму (саботаж, впертість, відмова співпрацювати) або активну форму (відкрита протидія керівництву, порушення законів).
5. Роздратування, яке визначається як емоційна схильність до запальності; готовність швидко проявляти різкість, грубість та нестриманість у відповідь на найменше збудження або незгоду.
6. Підозрілість (паранояльна ворожість), яка визначається як недовіра та обережне ставлення до людей, що ґрунтується на переконанні, що оточуючі мають намір завдати шкоди, обманути чи скривдити.
7. Образа (образлива ворожість), яка визначається як відчуття гніву та невдоволеності, що виникає як реакція на реальні або уявні страждання. Це прояв заздрості та ненависті до тих, кого особа вважає винними у її негараздах. Внутрішній стан.
8. Почуття провини (аутоагресія), яке визначається як ставлення, при якому особа звинувачує себе, вважаючи себе «поганою», «негідною» або такою, що діє злісно чи безсовісно. Це внутрішня агресія, спрямована на самопокарання та самознищення.

Методика, розроблена американським психологом Джанет А. Тейлор [54] у 1953 році, відома як Шкала явної тривожності Тейлор (Taylor Manifest Anxiety Scale, TMAS). Вона є однією з найбільш ранніх та впливових психодіагностичних шкал, спеціально створених для вимірювання хронічної тривожності.

Дж. Тейлор виходила з концепції, що тривожність є стабільною рисою особистості, яка впливає на поведінку і діяльність, особливо в ситуаціях напруги. На відміну від ситуативної тривожності, яка виникає як реакція на конкретну загрозу, явна тривожність - це схильність людини сприймати широкий спектр ситуацій як загрозливі, реагуючи на них підвищеним рівнем хвилювання та фізіологічного збудження.

Спочатку Дж. Тейлор розробила шкалу як інструмент для досліджень у сфері експериментальної психології, щоб вивчати, як тривожність впливає на продуктивність та процеси навчання, особливо у формуванні умовних рефлексів (на основі теорії Кларка Галла).

Кожне твердження є декларативним судженням про себе, і респондент повинен надати відповідь у простому бінарному форматі: «Так» або «Ні». Зміст тверджень охоплює різноманітні аспекти тривожного стану: від фізіологічних симптомів (наприклад, серцебиття чи проблеми зі сном) до вираження загальної тривоги, емоційної нестабільності та соціальних побоювань (страх розгубитися чи легко засмучуватися). Для забезпечення достовірності відповідей і контролю за тенденцією респондента давати соціально бажані відповіді, в ТМАС часто додатково використовується шкала брехні (L-шкала), також запозичена з ММРІ. Ця додаткова шкала допомагає виявити, чи намагається досліджуваний свідомо чи несвідомо спотворити свої відповіді, щоб виглядати більш соціально адаптованим і менш тривожним.

Інтерпретація загального балу, отриманого за Шкалою явної тривожності Тейлор (ТМАС), є ключовим етапом для розуміння рівня хронічної тривожності особистості. Оскільки загальний бал може варіюватися від 0 до 50, цей показник прямо вказує на інтенсивність і частоту переживання тривожних станів, які є усвідомленими для індивіда.

Високі показники (бали, близькі до 50) свідчать про високий, або навіть надмірний, рівень явної тривожності як стійкої особистісної риси. Такі результати можуть вказувати на наявність невротичних тенденцій, значну емоційну напругу та внутрішній конфлікт. Людина з високою тривожністю схильна сприймати нейтральні або навіть безпечні ситуації як загрозливі, що призводить до постійного внутрішнього хвилювання, надмірного самоконтролю та підвищеної реакції на стресові фактори. Це часто супроводжується фізіологічними проявами, такими як порушення сну, часте серцебиття, головний біль та швидка стомлюваність, а також може мати

негативний вплив на ефективність діяльності та прийняття рішень, особливо в умовах часового тиску чи високої відповідальності.

Середні показники вказують на оптимальний або помірний рівень тривожності. Помірний рівень тривоги є адаптивним, оскільки він мобілізує ресурси організму, стимулює до активної діяльності, підвищує уважність і відповідальність, а також допомагає адекватно реагувати на потенційні загрози. Ці особистості є емоційно чутливими, але зазвичай здатні контролювати свої переживання та ефективно справлятися зі щоденними стресами.

Низькі показники (бали, близькі до 0) свідчать про низький рівень тривожності, що асоціюється з емоційною стійкістю, впевненістю в собі, спокоєм та незворушністю. Такі особистості демонструють високу толерантність до невизначеності та стресу. Проте, дуже низькі бали (близькі до нуля) повинні бути ретельно проаналізовані. В даному випадку слід обов'язково звернути увагу на результати шкали брехні (L-шкала), якщо вона застосовувалася. Якщо при дуже низькому балі тривожності виявляється високий бал за шкалою брехні, це може свідчити про нещирість відповідей, прагнення виглядати в очах оточуючих ідеально адаптованим, або ж про сильну захисну реакцію (витіснення тривоги), а не про справжню емоційну незворушність.

Опитувальник, розроблений О.М. Орелом (також відомий як Опитувальник схильності до девіантної поведінки, СДП), є психодіагностичним інструментом, призначеним для комплексної оцінки ймовірності та типу схильності особистості до різних форм відхиляючої (девіантної) поведінки.

Методика допомагає виявити як конкретні форми девіантної поведінки (наприклад, адиктивну або агресивну), так і більш загальні особистісні фактори, що формують її основу. Це багатофакторна методика, що складається із 98 тверджень для хлопців та 108 тверджень для дівчат, на які респондент відповідає у форматі «Так» чи «Ні». Він включає 7 основних

діагностичних шкал, кожна з яких вимірює схильність до певної форми девіантної поведінки або пов'язаного з нею психологічного стану. Методика визначає особливості девіантної поведінки за наступними шкалами:

1. Шкала установки на соціальну бажаність відповідей (ШСБ): контрольна шкала, яка вимірює тенденцію респондента давати соціально схвалювані відповіді та приховувати реальні схильності, що впливає на достовірність результатів.
2. Схильність до подолання норм і правил (СПН): вимірює готовність та бажання особистості ігнорувати або порушувати соціальні норми, правила, вимоги та загальноприйняті традиції.
3. Схильність до адиктивної поведінки (САП): оцінює ймовірність формування різноманітних форм залежності (хімічної, ігрової, інтернет-залежності тощо), як способу втечі від реальності.
4. Схильність до саморуйнівної поведінки (ССП): вимірює тенденцію до поведінки, що шкодить власному здоров'ю та добробуту, включно з ризикованими захопленнями, суїцидальними думками, нехтуванням здоров'ям.
5. Схильність до агресії та насильства (САН): оцінює готовність використовувати фізичну або вербальну агресію, ворожість та насильство для досягнення цілей або розв'язання конфліктів.
6. Схильність до делінквентної поведінки (СДП): вимірює готовність до протиправної, асоціальної поведінки, що є кримінально караною (дрібне хуліганство, крадіжки, шахрайство).
7. Схильність до гіперактивності та дефіциту уваги (СГДУ): вимірює прояви, характерні для синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю, які можуть посилювати схильність до імпульсивної та девіантної поведінки.

Опитувальник дозволяє не просто констатувати наявність схильності, а й профілювати її, визначаючи, яка саме форма відхиляючої поведінки є найбільш імовірною.

Таким чином, емпіричний етап дослідження, спрямований на збір кількісних даних, проводився протягом 2025 року. Дослідницьку вибірку склали 215 осіб віком від 12 до 18 років з українським громадянством.

Для дослідження особливостей девіантної поведінки підлітків було використано три основні психодіагностичні методики. «Діагностика показників та форм агресії Басса-Даркі» вимірює агресивність як багатомірний феномен, класифікуючи її за вісьмома шкалами, серед яких фізична, вербальна та непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та почуття провини (аутоагресія). «Методика визначення рівня тривожності (Дж. Тейлор)» використовувалася для оцінки рівня хронічної/явної тривожності як стійкої особистісної риси; вона складається з 60 тверджень. «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)», який є багатофакторною методикою для комплексної оцінки ризику та типу схильності до відхиляючої поведінки.

Висновки до другого розділу

За результатами теоретико-метологічного аналізу визначено системний підхід, який розглядає об'єкт як цілісну, ієрархічну та полідетерміновану систему взаємопов'язаних елементів, що розвивається. Вивчення девіантної поведінки вимагає комплексного та міждисциплінарного підходу, що базується на основних принципах: девіація є результатом складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних факторів; дослідження має охоплювати всі рівні функціонування підлітка; необхідність встановлення причинно-наслідкових зв'язків та виявлення конкретних факторів ризику, які зумовлюють поведінку; забезпечення надійності та валідності даних, протидія упередженням та суб'єктивним оцінкам (наприклад, соціальній

бажаності). Розгляд девіантної поведінки як динамічного процесу, що розвивається в часі, від пре-девіантних до стійких форм.

Емпіричний етап дослідження, спрямований на збір кількісних даних, проводився протягом 2025 року. Дослідницьку вибірку склали 215 осіб віком від 12 до 18 років з українським громадянством.

Для дослідження особливостей девіантної поведінки підлітків було використано три основні психодіагностичні методики. «Діагностика показників та форм агресії Басса-Даркі» вимірює агресивність як багатомірний феномен, класифікуючи її за вісьмома шкалами, серед яких фізична, вербальна та непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та почуття провини (аутоагресія). «Методика визначення рівня тривожності (Дж. Тейлора)» використовувалася для оцінки рівня хронічної/явної тривожності як стійкої особистісної риси; вона складається з 60 тверджень. «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)», який є багатофакторною методикою для комплексної оцінки ризику та типу схильності до відхиляючої поведінки.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

3.1. Аналіз соціально-демографічних показників досліджуваних

Даний підрозділ емпіричної частини дослідження сфокусований на аналізі впливу соціально-демографічних чинників на особливості девіантної поведінки підлітків. Соціально-демографічні параметри досліджуваної вибірки були категоризовані на чотири основні групи: демографічні чинники (спрямовані на визначення характеристик сімейного середовища); освітні чинники (спрямовані на оцінку ставлення респондентів до навчальної діяльності); конфліктні чинники (спрямовані на ідентифікацію особливостей конфліктної поведінки підлітків); та соціальні чинники (спрямовані на визначення особливостей соціального функціонування досліджуваних та оцінку рівня їхнього стресу).

За результатами проведеного дескриптивного аналізу, вибірка демонструє високий ступінь стабільності та адаптованості. Переважна більшість респондентів (96%) проживає в Україні, тоді як невелика частка (4%) наразі знаходиться за кордоном. Сімейне середовище також виглядає стабільним, оскільки 61% опитуваних проживають з обома батьками, 33% - лише з одним із батьків, а 6% - з іншими родичами. Щодо фінансового забезпечення, 68% респондентів оцінили матеріальний стан своєї родини як «добрий», 31% - як «середній», і лише 1% - як «складний».

У сфері освіти спостерігається високе позитивне ставлення до навчання: 32% опитуваних ставляться до нього «Дуже позитивно», а 60% «Скоріше позитивно» (сумарно 92%). Лише 7% ставляться «Байдуже», а 1% «Скоріше негативно». Більшість респондентів регулярно відвідують школу (91%), і лише 9% повідомили про пропуски. Стосунки з однокласниками є переважно дружніми (64%), тоді як 36% оцінили їх як «нейтральні». При

цьому значна частка опитуваних (77%) повідомила про наявність близьких друзів у шкільному колективі.

Щодо конфліктної поведінки, 70% досліджуваних ніколи не мали конфліктних ситуацій з учителями, проте 30% про такі конфлікти повідомили. Наявність конфліктів поза школою, пов'язаних з фізичним насильством, зафіксовано у 18% досліджуваних, але лише для 1% ці конфлікти відбуваються часто. Про випадки притягнення до відповідальності з боку адміністрації школи або поліції повідомили лише 4% респондентів.

Свій вільний час після школи 43% опитуваних проводять вдома, 38% з друзями, і лише по 6% та 3% відповідно в секціях та гуртках; 10% обирають інший спосіб дозвілля. Рівень ризикованої поведінки є низьким: 77% досліджуваних ніколи не вживали алкоголь чи тютюнові вироби, 18% спробували декілька разів, 4% вживають іноді, і лише 1% регулярно. Емоційний стан характеризується помірним рівнем стресу: 45% респондентів відчують стрес, тривогу або пригнічений настрій рідко, 44% час від часу, і 11% часто. Загалом, 62% досліджуваних повідомили, що вони «дуже задоволені» рівнем власного життя, 36% «частково задоволені», і лише 2% повідомили про незадоволення.

Таким чином, вибірка характеризується переважним проживанням в Україні, стабільним сімейним станом (більшість з обома батьками), оцінкою матеріального стану як доброго та високим рівнем позитивного ставлення до навчання. Учасники вибірки здебільшого дружні з однокласниками, рідко вступають у конфлікти з вчителями та мінімально залучені до протиправної чи ризикованої поведінки (вживання ПАР, серйозні конфлікти). Більшість респондентів відчують стрес та тривогу рідко або час від часу і демонструють високу загальну задоволеність життям. вибірка є соціально-адаптованою групою з високою орієнтацією на навчання, що має значну підтримку з боку сім'ї та демонструє стійкий рівень задоволеності життям.

3.2. Дослідження особливостей девіантної поведінки досліджуваних

Особливості девіантної поведінки опитуваних досліджувалась методикою «Опитувальник схильності до девіантної поведінки» О.М. Орела [12]. У процесі аналізу емпіричних даних досліджувана вибірка була диференційована на дві окремі підгрупи на основі критерію «Схильності до подолання норм і правил». До першої групи (основної), що включала 53 респонденти (15 хлопців та 38 дівчат), увійшли досліджувані, у яких була діагностована схильність до девіантної поведінки. Другу групу (контрольну), кількістю 162 особи (26 хлопців та 136 дівчат), склали досліджувані, у яких схильність до девіантної поведінки була відсутня. Емпіричну інформацію за підгрупами відображено на рис. 3.1.

Рис. 3.1 Виявлені особливості девіантної поведінки за допомогою «Опитувальника схильності до девіантної поведінки»

Дані рисунку 3.1 ілюструють суттєві відмінності в особистісних профілях ризику між основною групою підлітків та контрольною групою. За

всіма основними шкалами, що вимірюють відхиляючу поведінку, група з девіантною тенденцією домінує зі значним відривом. Найвище середнє значення для цієї групи зафіксовано за шкалою Схильності до агресії та насильства (12,09), тоді як для не-девіантної групи цей показник становить 7,43. Це чітко вказує на те, що агресія є найбільш вираженою та домінуючою рисою в особистісному профілі підлітків, схильних до протиправних дій. Крім того, підлітки з групи ризику демонструють високий рівень Схильності до саморуйнівної поведінки (10,64) порівняно з 5,70 у контрольній групі, що вказує на високу внутрішню напругу, незадоволеність і потенційний ризик для власного добробуту. Також значно виражені схильності до адиктивної поведінки (9,36 проти 4,32) та подолання соціальних норм і правил (8,91 проти 5,09). Ці дані вказують на формування комплексного профілю соціальної дезадаптації, де імпульсивність і прагнення до порушення правил супроводжуються ризиком формування залежностей. Безпосередньо схильність до делінквентної поведінки в цільовій групі очікувано є значно вищою (8,83 проти 4,48). Результати дослідження особливостей установки на соціальну бажаність наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Виявлені особливості установки на соціальну бажаність основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.92875	0.94672
p-value	0.003615	8.42e-06
Mean	4.43	6.39
Sd	2.13	3.62
Median	4	5.5

З даних таблиці 3.1 видно, що перевірка нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка ($W = 0.92875$) показала, що отримане p-value (0.003615) є значно нижчим за стандартний рівень значущості 0.05. Це свідчить про те, що розподіл балів за ШСБ у цій групі відрізняється від нормального. Середнє значення за ШСБ становить 4.43 при стандартному відхиленні 2.13, а медіана знаходиться на рівні 4.00. Ці низькі показники

свідчать про те, що підлітки з девіантною тенденцією не мають вираженого прагнення фальсифікувати свої відповіді або надмірно демонструвати соціально схвалювані риси. Навпаки, більшість групи відкрито визнає свої схильності, що є позитивним моментом для достовірності діагностики.

Крім того, показник позитивної асиметрії (0.95) підтверджує, що більшість балів зміщена в бік нижчих значень, тобто значна кількість підлітків має показники ШСБ, нижчі за середнє. Такий розподіл посилює впевненість у тому, що результати, отримані цією групою за основними шкалами девіантної поведінки (агресія, адикція тощо), є достовірними і не були штучно занижені під впливом бажання соціального схвалення.

Проведений статистичний аналіз шкали «Установки на соціальну бажаність відповідей» для контрольної групи підлітків, яка не має вираженої схильності до девіантної поведінки, показав суттєві особливості розподілу даних. Насамперед, перевірка нормальності за критерієм Шапіро-Вілка ($W = 0.94672$) вказала на те, що отримане p -value ($8.42e-06$) є надзвичайно низьким, що рішуче свідчить про відсутність нормального розподілу балів. Описова статистика свідчить, що середній бал у цій групі становить 6.39 при значному стандартному відхиленні 3.62, а медіана дорівнює 5.50. Це середнє значення суттєво вище, ніж аналогічний показник у девіантної групи (4.43). Цей факт дозволяє припустити, що підлітки, які не мають схильності до девіації, демонструють вище прагнення до соціального схвалення і, як наслідок, можуть бути більш схильними до самоконтролю при відповідях. Це підвищує ймовірність того, що їхні показники за основними шкалами девіантної поведінки можуть бути дещо занижені через бажання виглядати соціально адаптованими. Щодо форми розподілу, показник позитивної асиметрії (0.56) є помірним, а негативний ексцес (-0.55) вказує на платокуртичний розподіл. Ці характеристики, разом із високим середнім балом, підкреслюють, що соціальний контроль та прагнення відповідати нормі є важливою ознакою, яка статистично відрізняє не-девіантну групу від групи ризику.

Результати дослідження особливостей схильності до подолання норм і правил наведено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

**Виявлені особливості схильності до подолання норм і правил
основної та контрольної групи**

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.76345	0.91341
p-value	7.444e-08	3.177e-08
Mean	8.91	5.09
Sd	1.2	1.24
Median	8	5

Насамперед, перевірка нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка ($W = 0.76345$) показала, що отримане p -value є вкрай низьким ($7.444e-08$), що рішуче відкидає нульову гіпотезу про нормальний розподіл. Описова статистика свідчить, що середнє значення (8.91) за цією шкалою є високим, навіть зважаючи на невелике стандартне відхилення (1.20). Це підтверджує, що для підлітків із девіантною тенденцією характерна стійка схильність до ігнорування або активного порушення соціальних правил і норм. Примітним є той факт, що мінімальний бал (8) у цій групі вже є високим, що свідчить про те, що вся група, а не лише її частина, демонструє підвищений ризик за цією ознакою.

Форма розподілу має сильну позитивну (правосторонню) асиметрію (1.37). Це означає, що хоча більшість підлітків демонструють високу схильність, існує невелика частка осіб, чії показники значно вищі. Цей "хвіст" розподілу з екстремально високими балами може вказувати на наявність підгрупи підлітків із найвищим ризиком асоціальної поведінки, які вимагають особливої уваги. Загалом, показники чітко відображають ключову характеристику групи ризику: високу внутрішню готовність до конфлікту із соціальним середовищем.

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до подолання норм і правил" для контрольної групи підлітків, яка не має вираженої тенденції до девіантної поведінки, показав, що, як і в групі ризику, розподіл балів не є нормальним. Середній бал за цією шкалою становить 5.09 при невеликому стандартному відхиленні 1.24, а медіана дорівнює 5.00. Цей середній показник є значно нижчим, ніж показник, зафіксований у групі з девіантною тенденцією (8.91), і відображає помірний або низький рівень схильності до активного порушення норм і правил.

Розподіл також демонструє слабку негативну (лівосторонню) асиметрію (-0.37), що вказує на зміщення основної маси балів у бік вищих значень у межах діапазону (ближче до 5-7), при мінімальному числі дуже низьких балів. Це свідчить про те, що більшість підлітків у цій групі мають бали, які підтверджують їхню соціальну адаптованість та схильність до дотримання правил, що є основною відмінністю від групи ризику.

Результати дослідження особливостей схильності до адиктивної поведінки наведено у табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

Виявлені особливості Схильність до адиктивної поведінки основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.95863	0.89779
p-value	0.06391	3.605e-09
Mean	9.36	4.32
Sd	4.52	3.14
Median	9	4

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до адиктивної поведінки" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав високий середній ризик розвитку залежностей. Перевірка нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка ($W = 0.95863$) дала p-value, що дорівнює 0.06391. Оскільки це значення перевищує стандартний поріг значущості $\alpha=0.05$ (хоча і є до нього близьким), ми не маємо підстав

відкидати нульову гіпотезу про нормальність розподілу. Описова статистика свідчить про високий груповий ризик, оскільки середнє значення за шкалою становить 9.36 при медіані 9.00. Цей високий середній бал підтверджує, що для підлітків із девіантною тенденцією характерна значна схильність до адиктивної поведінки, що може включати як хімічні, так і нехімічні форми залежностей. Найважливішою характеристикою цього розподілу є дуже високе стандартне відхилення ($SD = 4.52$) при значному діапазоні значень (від мінімуму 1 до максимуму 20). Така висока мінливість вказує на сильну неоднорідність групи за цією ознакою. Це означає, що, попри високе середнє значення, у групі співіснують як підлітки з мінімальним ризиком адикції, так і особи з максимально вираженою схильністю (20 балів), які, ймовірно, вже мають проблеми із залежностями. Помірна позитивна асиметрія (0.53) вказує на деяке зміщення балів до нижчих значень щодо екстремально високих, але загальний профіль свідчить про високий загальногруповий ризик, що вимагає уваги психологів та соціальних служб.

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до адиктивної поведінки" для контрольної групи підлітків, яка не має вираженої тенденції до девіантної поведінки, показав, що розподіл балів є сильно ненормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.89779$) та вкрай низьке p-value підтверджують цю ненормальність. Описова статистика свідчить про низький загальний ризик адиктивної поведінки у цій групі. Середнє значення становить 4.32 при медіані 4.00, що значно контрастує з високим середнім показником (9.36) у групі ризику і відповідає очікуванням для соціально адаптованої групи. Однак, попри низьке середнє, спостерігається високе стандартне відхилення (3.14) та значний діапазон балів (від 0 до 18). Ці дані пояснюються формою розподілу, який має сильну позитивну (правосторонню) асиметрію (1.34) та високий ексцес (2.53). Це означає, що переважна більшість підлітків сконцентрована на мінімальних значеннях схильності до адикції, але існує невелика кількість осіб, які, незважаючи на відсутність загальної девіантної тенденції, все ж мають підвищений

індивідуальний ризик розвитку залежностей. Таким чином, хоча груповий ризик низький, необхідно враховувати наявність гомогенного ядра із низьким ризиком і невеликої підгрупи з високим індивідуальним ризиком.

Результати дослідження особливостей схильності до саморуйнівної поведінки наведено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4.

**Виявлені особливості схильності до саморуйнівної поведінки
основної та контрольної групи**

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.97535	0.94962
p-value	0.3393	1.486e-05
Mean	10.64	5.7
Sd	4.2	3.28
Median	10	5

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до саморуйнівної поведінки" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів є близьким до нормального. Це підтверджується тим, що p-value (0.3393), отримане за критерієм Шапіро-Вілка, значно перевищує критичний рівень значущості $\alpha=0.05$. Описова статистика свідчить про високий середній ризик самоушкоджуючої поведінки у цій групі. Середнє значення становить 10.64 при медіані 10.00. Цей високий показник підтверджує, що для підлітків із девіантною тенденцією характерна значна схильність до ризикованих дій, що шкодять власному здоров'ю, або інших форм саморуйнування. Незважаючи на близькість до нормального розподілу, спостерігається високе стандартне відхилення ($SD = 4.20$) при широкому діапазоні значень (від 3 до 19). Це вказує на суттєву неоднорідність групи за цією ознакою: у ній співіснують як підлітки з помірним, так і з критично високим ризиком саморуйнівної поведінки. Розподіл є майже симетричним, про що свідчить низька асиметрія (0.15). Це підтверджує, що високі бали розподілені рівномірно навколо середнього, що вказує на загальну вираженість цієї схильності в усій групі ризику.

Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Схильність до саморуйнівної поведінки" у групі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки виявив статистично значущий прямий зв'язок. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.4103, що вказує на помірний прямий зв'язок. Це означає, що зі зростанням готовності підлітків порушувати зовнішні соціальні обмеження, зростає і їхній ризик до поведінки, що шкодить їхньому власному здоров'ю та благополуччю. Цей прямий зв'язок підтверджує, що ці дві форми девіації є взаємопов'язаними в рамках загального девіантного синдрому. Статистична значущість зв'язку є високою: отримане p -value дорівнює 0.00228. Оскільки це значення значно нижче критичного рівня $\alpha=0.05$, нульова гіпотеза про відсутність зв'язку рішуче відкидається. Стійкість цього зв'язку також підтверджується 95% довірчим інтервалом (від 0.1574 до 0.6126), який повністю розташований у позитивній зоні. Виявлено, що схильність до подолання норм і правил та схильність до саморуйнівної поведінки є значущо пов'язаними. Це підтверджує гіпотезу про те, що імпульсивність та готовність порушувати правила є частиною широкого внутрішнього конфлікту, який також проявляється як аутодеструктивна поведінка.

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до саморуйнівної поведінки" для контрольної групи підлітків показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.94962$) дав критично низьке p -value, що підтверджує відсутність нормального розподілу. Описова статистика свідчить про низький загальний груповий ризик саморуйнівної поведінки, оскільки середнє значення становить 5.70 при медіані 5.00. Цей показник значно нижчий, ніж у групі ризику (10.64), і вказує на загальну безпечність та адаптованість контрольної групи. Проте, незважаючи на низьке середнє, спостерігається високе стандартне відхилення (3.28) та значний діапазон балів (від 1 до 15). Ця мінливість пояснюється формою розподілу. Він має помірну позитивну (правосторонню) асиметрію (0.55), що

означає, що більшість балів зосереджена навколо низьких значень, підтверджуючи низький груповий ризик.

Результати дослідження особливостей схильності до агресії та насильства наведено у табл. 3.5.

Таблиця 3.5.

Виявлені особливості схильність до агресії та насильства основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.97588	0.94198
p-value	0.3565	3.445e-06
Mean	12.09	7.43
Sd	4.19	3.56
Median	12	7

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до агресії та насильства" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів є близьким до нормального. Це підтверджується тим, що p-value (0.3565), отримане за критерієм Шапіро-Вілка, значно перевищує критичний рівень значущості $\alpha=0.05$. Описова статистика свідчить про найвищий середній показник серед усіх основних шкал девіації: середнє значення становить 12.09 при медіані 12.00. Цей факт підтверджує, що схильність до агресії та насильства є домінуючою та найбільш вираженою формою девіантної тенденції у профілі підлітків цієї групи. Незважаючи на близькість до нормального розподілу, спостерігається високе стандартне відхилення ($SD = 4.19$) при широкому діапазоні значень (від 3 до 22). Це вказує на суттєву неоднорідність групи за рівнем агресивності. Хоча висока схильність до агресії є загальною рисою, у групі присутні підлітки з критично високими показниками, які становлять найбільший ризик агресивних та насильницьких проявів. Низька асиметрія (0.32) підтверджує, що високі бали розподілені досить рівномірно навколо середнього, що вказує на загальну вираженість цієї схильності в усій групі ризику.

Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Схильність до агресії та насильства" у групі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки виявив високо статистично значущий прямий зв'язок. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.5310. Це значення вказує на помірну, але сильну пряму кореляцію. Це означає, що зі зростанням схильності підлітків до ігнорування соціальних норм і правил, значно зростає і їхня схильність до агресивних та насильницьких проявів. Така висока кореляція свідчить про те, що ці дві схильності є тісно пов'язаними компонентами єдиного девіантного профілю. Стійкість цього зв'язку також підтверджується 95% довірчим інтервалом (від 0.3044 до 0.7007), який повністю розташований у позитивній зоні. Схильність до подолання норм і правил є значущим предиктором схильності до агресії та насильства в групі ризику. Це підтверджує, що підлітки, які не сприймають зовнішні соціальні обмеження, часто використовують агресію як інструмент взаємодії зі світом або як спосіб вираження внутрішнього протесту.

Результати дослідження особливостей схильності до вольового контролю над емоціями наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6.

Виявлені особливості схильність до агресії та насильства основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.96088	0.93426
p-value	0.08026	8.699e-07
Mean	8.68	5.92
Sd	3.33	3.31
Median	8	5

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до вольового контролю над емоціями" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів є близьким до нормального. Це підтверджується тим, що p -value (0.08026), отримане за критерієм Шапіро-Вілка, перевищує стандартний рівень значущості $\alpha=0.05$. Описова

статистика свідчить, що середнє значення (8.68) за цією шкалою є високим (при медіані 8.00). Цей високий показник, особливо в контексті високих показників агресії та саморуїнування, може вказувати не на адаптивний емоційний контроль, а скоріше на ригідний, надмірний або компенсаторний вольовий контроль, який використовується підлітками для придушення сильних негативних емоцій (агресії, тривоги). Це часто є дезадаптивним механізмом, який може призводити до несподіваних емоційних зривів. Незважаючи на близькість до нормального розподілу, спостерігається високе стандартне відхилення ($SD = 3.33$) при широкому діапазоні значень (від 2 до 15). Це вказує на значну неоднорідність групи за цією ознакою. Хоча висока схильність до вольового контролю є загальною тенденцією, у групі співіснують підлітки як із дуже високим, так і з низьким рівнем контролю. Низька асиметрія (0.25) підтверджує, що висока схильність до вольового контролю є загальною характеристикою групи ризику.

Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Схильність до вольового контролю над емоціями" виявив статистично значущий прямий зв'язок. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.3109, що вказує на слабкий, але достовірний прямий зв'язок. Це означає, що зі зростанням схильності підлітків до порушення соціальних норм, зростає і їхня схильність до вираженого вольового контролю над емоціями. Цей результат є неоднозначним і заслуговує на окрему увагу. Зазвичай, порушення норм асоціюється з імпульсивністю та низьким контролем. Однак, у профілі підлітків із девіантною тенденцією, прямий зв'язок може свідчити про те, що високий вольовий контроль функціонує як компенсаторний або дезадаптивний механізм. Тобто, підлітки з високою внутрішньою схильністю до девіації та агресії можуть свідомо пригнічувати свої емоції та імпульси, намагаючись утримати їх під контролем, але ця спроба часто виявляється нестабільною, призводячи до зривів у формі порушення норм.

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до вольового контролю над емоціями" для контрольної групи підлітків, яка не має тенденції до девіантної поведінки, показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.93426$) дав критично низьке p -value, що підтверджує відсутність нормального розподілу. Описова статистика свідчить про помірний та адаптивний рівень вольового контролю над емоціями у цій групі. Середнє значення становить 5.92 при медіані 5.00. Цей показник значно нижчий, ніж у девіантної групи (8.68), і відповідає очікуванням для соціально адаптованої групи, де контроль емоцій є гнучким, а не ригідним. Однак, спостерігається високе стандартне відхилення (3.31) та широкий діапазон значень (від 1 до 16), що вказує на значну внутрішню мінливість групи.

Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Схильність до вольового контролю над емоціями" у контрольній групі підлітків, яка не має тенденції до девіантної поведінки, виявив статистично значущий прямий зв'язок. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.1718, що вказує на дуже слабкий прямий зв'язок. Це означає, що зі зростанням схильності підлітків до порушення норм, незначно зростає і їхній рівень вольового контролю над емоціями.

Результати дослідження особливостей схильності до делінквентної поведінки наведено у табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

**Виявлені особливості схильності до делінквентної поведінки
основної та контрольної групи**

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.91686	0.87975
p-value	0.001279	3.729e-10
Mean	8.83	4.48
Sd	3.21	2.45
Median	8	4

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до делінквентної поведінки" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.91686$) дав критично низьке p -value (0.001279), що рішуче підтверджує, що розподіл балів суттєво відрізняється від нормального. Описова статистика свідчить про високу схильність до делінквентної поведінки у цій групі. Середнє значення становить 8.83 при медіані 8.00. Цей високий показник є важливим індикатором ризику, хоча й дещо нижчим, ніж показники агресії. Спостерігається високе стандартне відхилення (3.21) при значному діапазоні значень (від 4 до 16). Така мінливість вказує на значну неоднорідність групи, де співіснують підлітки з помірною схильністю та особи з критично високим ризиком протиправної поведінки. Це підтверджує, що, хоча схильність до протиправних дій висока загалом, найбільший ризик сконцентрований у невеликій підгрупі осіб, які, ймовірно, вже мали досвід делінквентних проявів. Таким чином, високе середнє значення чітко відображає основну проблему групи ризику.

Проведений статистичний аналіз шкали "Схильність до делінквентної поведінки" для контрольної групи підлітків показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.87975$) дав критично низьке p -value. Це рішуче відкидає нульову гіпотезу про нормальність розподілу. Описова статистика свідчить про низький, адаптивний рівень схильності до делінквентності у цій групі. Середнє значення становить 4.48 при медіані 4.00. Цей показник є очікувано низьким для соціально адаптованої групи і вказує на мінімальну загальну схильність до протиправних дій (хуліганство, крадіжки, вандалізм). Розподіл має високу позитивну (правосторонню) асиметрію (1.36) та високий позитивний ексцес (2.24). Позитивна асиметрія свідчить про те, що переважна більшість балів сконцентрована навколо мінімальних значень, підтверджуючи низьку схильність до делінквентності як загальну тенденцію групи. Високі бали є рідкісними викидами, що типово для шкали ризику в неризиковій групі.

Таким чином, середній рівень делінквентної схильності у контрольній групі підтверджує, що ця група є соціально адаптованою і мінімально схильною до порушення правових норм.

Таким чином, дослідження розподілило вибірку на дві групи: основну групу, у якій діагностовано схильність до девіантної поведінки, та контрольну групу, у якої така схильність була відсутня. Критерієм диференціації слугувала схильність до подолання норм і правил. Аналіз контрольної шкали соціальної бажаності відповідей показав, що основна група демонструє низьке прагнення до фальсифікації. Це підвищує достовірність діагностики у групі ризику. Натомість, контрольна група має вище прагнення до соціального схвалення.

У підлітків із девіантною тенденцією зафіксовано значно вищі середні показники ризику порівняно з контрольною групою. Домінуючою формою схильності є агресія та насильство. Інші високі ризики включають саморуйнівну поведінку, адиктивну поведінку та делінквентну поведінку. Високе стандартне відхилення за цими шкалами свідчить про значну неоднорідність групи, де співіснують підлітки з помірним і критично високим рівнем ризику. Вольовий контроль над емоціями у групі ризику також високий, що інтерпретується як ригідний, дезадаптивний компенсаторний механізм, який може призводити до емоційних зривів.

В основній групі підтверджено існування єдиного, взаємопов'язаного девіантного синдрому. Схильність до подолання норм і правил (як ключова ознака) виявила високо значущий прямий зв'язок із агресією та насильством, адиктивною поведінкою, та саморуйнівною поведінкою. Це свідчить, що порушення зовнішніх соціальних обмежень прямо корелює зі зростанням внутрішнього та зовнішнього деструктиву. На противагу цьому, у соціально адаптованій контрольній групі відсутній статистично значущий зв'язок між схильністю до порушення норм і адиктивною поведінкою, що підтверджує, що їхні мінімальні ризики не об'єднуються у спільний синдром.

3.3 Аналіз особливостей тривожності та агресивної поведінки досліджуваних

Особливості тривожності та агресивності вибірки досліджувалися за допомогою методик Шкали явної тривожності Дж. Тейлор та Опитувальника агресивності Басса-Даркі. Результати дослідження особливостей явної тривожності наведено у табл. 3.8.

Таблиця 3.8.

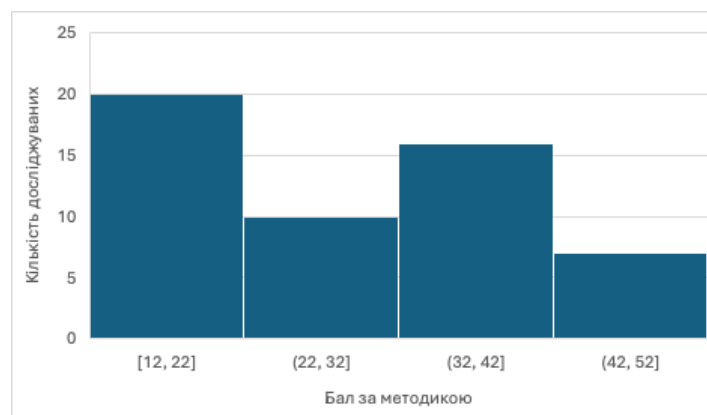
Виявлені особливості явної тривожності основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.94509	0.96386
p-value	0.01665	0.0003135
Mean	29.47	23.85
Sd	10.51	10.05
Median	31	22

Проведений статистичний аналіз Шкали явної тривожності Тейлор для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.94509$) дав p -value, що дорівнює 0.01665. Оскільки це значення нижче критичного рівня $\alpha=0.05$, нульова гіпотеза про нормальність рішуче відкидається. Описова статистика свідчить про високий загальний рівень явної тривожності у цій групі. Середнє значення становить 29.47 при медіані 31.00. Цей високий показник підтверджує, що для підлітків із девіантною тенденцією характерне підвищене відчуття внутрішнього дискомфорту, емоційної напруги та схильності до самозвинувачення. Таким чином, тривожність є значним психологічним фоном їхньої поведінки. Незважаючи на те, що розподіл є майже симетричним (асиметрія 0.04), сильно від'ємний ексцес (-1.34) вказує на платокуртичний розподіл, а високе стандартне відхилення (10.51) - на високу неоднорідність групи. Це означає, що бали рівномірно розподілені по всьому діапазону відносно високих значень (від 12 до 48). У групі є як

підлітки з помірною, так і з дуже високою тривожністю, але загальний емоційний фон групи залишається підвищеним і напруженим. Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та Шкалою явної тривожності Тейлор у групі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки (N=53) виявив відсутність статистично значущого зв'язку. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.2268. Це значення вказує на дуже слабкий прямий зв'язок.

Розподіл балів опитуваних з тенденцією до девіантної поведінки за методикою Дж. Тейлор наведено на рисунку 3.2.

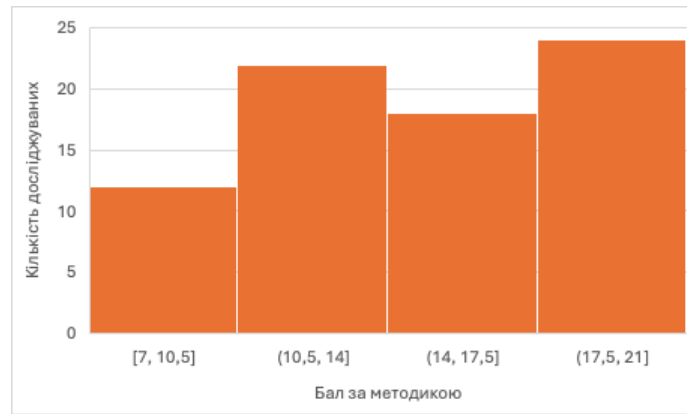

Рис. 3.2 Виявлені особливості особливості тривожності основної групи за допомогою «Шкала явної тривожності»

Аналіз частот свідчить, що розподіл балів не є нормальним, а має складну, бімодальну форму. Найбільша концентрація осіб, 20 респондентів, припадає на перший інтервал [12-22], що відповідає низькому рівню тривожності. Це формує найвищий пік гістограми на її початку. Після цього спостерігається значний спад частоти до 9 осіб у наступному інтервалі [22-32]. Далі частота знову різко зростає до 16 осіб в інтервалі [32-42], що відповідає помірно високому рівню тривожності. Це формує другий виражений пік у гістограмі. В останньому інтервалі [42-50] частота знову падає до 7 осіб, які демонструють високий рівень тривожності.

Наявність двох виражених піків (на низьких [12-22] та помірно високих [32-42] балах) припускає, що досліджувана вибірка не є однорідною за рівнем тривожності. Вона, ймовірно, складається з двох чітких підгруп: більшої групи з адаптивно низькою тривожністю та значної групи з помірно високим, потенційно дезадаптивним рівнем тривожності. Це вказує на доцільність розділення вибірки для більш глибокого аналізу факторів, що впливають на тривожність.

Проведений статистичний аналіз шкали Тейлор для контрольної групи підлітків показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.96386$) дав критично низьке p -value (0.000313). Це відкидає нульову гіпотезу про нормальність розподілу. Описова статистика свідчить про помірний, середній рівень явної тривожності у цій групі. Середнє значення становить 23.85 при медіані 22.00. Цей показник вказує на адаптивний рівень емоційної напруги, який є очікуваним для підліткового віку, але не є патологічним. Разом з тим, спостерігається високе стандартне відхилення ($SD = 10.05$), що підкреслює значну мінливість рівня тривожності всередині групи і підтверджує її неоднорідність. Розподіл має помірну позитивну (правосторонню) асиметрію (0.36) та від'ємний ексцес (-0.81), що вказує на плоский розподіл (платокуртичний). Це означає, що тривожність є досить рівномірно вираженою у профілі більшості підлітків цієї групи. Однак високе стандартне відхилення та ненормальність розподілу вказують на те, що навіть у соціально адаптованій групі присутня значна підгрупа підлітків із підвищеним рівнем тривожності, що є важливим фактором для розуміння їхнього психологічного стану.

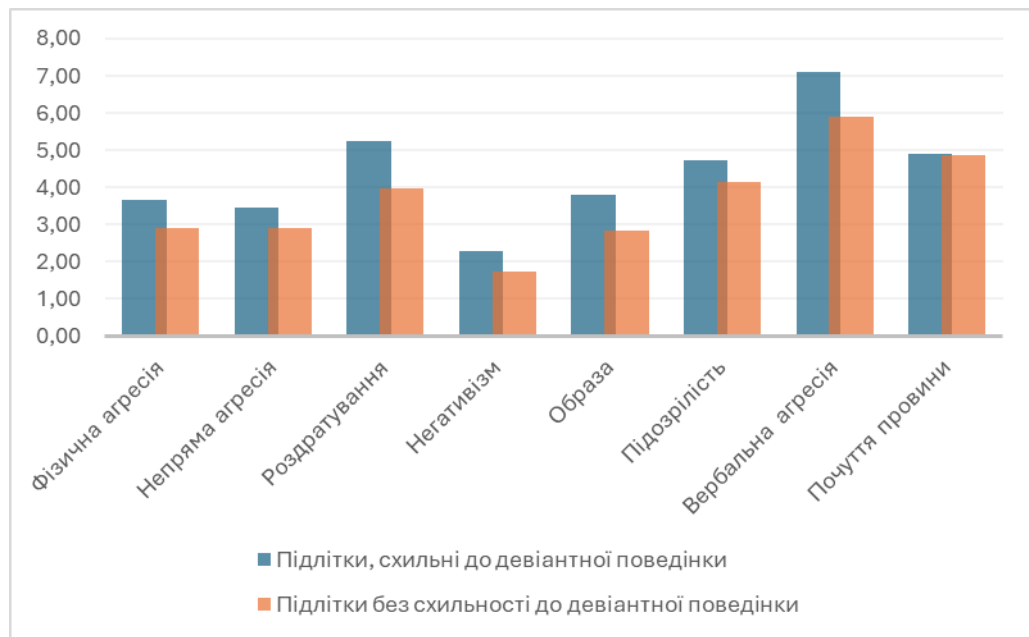

Рис. 3.3 Виявлені особливості тривожності контрольної групи за допомогою «Шкала явної тривожності»

Розподіл демонструє, що найменшу кількість респондентів зафіксовано в інтервалі, який відповідає низьким показникам тривожності: лише 12 осіб набрали від 7 до 10 балів. У наступному інтервалі, що відповідає середньому рівню тривожності (від 10 до 14 балів), кількість осіб зростає до 22. Далі спостерігається невеликий спад: у діапазоні від 14 до 17 балів зафіксовано 17 осіб. Найбільш чисельною частиною розподілу є останній інтервал, що відповідає високому рівню тривожності (від 17 до 21 балу). Цей діапазон охоплює 24 особи, що є максимальною частотою серед усіх представлених інтервалів.

Таким чином, гістограма свідчить про те, що переважна більшість досліджуваних (46 осіб) концентрується у двох верхніх інтервалах (14–17 та 17–21 балів), які відповідають високим рівням явної тривожності.

Особливості агресивної поведінки опитуваних досліджувалися за допомогою «Опитувальник агресивності Басса-Даркі» [68]. Емпіричну інформацію за підгрупами відображено на рис. 3.4.

Рис. 3.4 Виявлені особливості агресивної поведінки за допомогою «Опитувальник агресивності Басса-Даркі»

Найбільш помітною особливістю профілю девіантної групи є домінування Вербальної агресії із середнім значенням 7.11, що є найвищим показником серед усіх шкал і значно перевищує значення контрольної групи (5.91). Це вказує на високу схильність підлітків із групи ризику до проявів ворожості через лайку, крик та погрози. Форми ворожості, такі як Підозрілість (4.72 проти 4.14 у контролі) та Образа (3.81 проти 2.83), також помітно вищі в основній групі, підтверджуючи високий рівень міжособистісної напруги та внутрішніх емоційних конфліктів.

Роздратування є другим за вираженістю показником в основній групі (середнє 5.23), значно перевищуючи адаптивний рівень контролю (3.97). Це свідчить про підвищену емоційну напругу та низьку толерантність до фрустрації. Фізична агресія (3.66 проти 2.91) та Непряма агресія (3.45 проти 2.90) також вищі в Основній групі, що підтверджує схильність до фізичних і прихованих проявів ворожості. При цьому Негативізм (пасивний опір) є найменш вираженою формою агресії в обох групах, хоча і вищий в основній групі (2.28 проти 1.73).

Результати дослідження особливостей фізичної агресії наведено у табл. 3.9.

Виявлені особливості фізичної агресії основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.94523	0.93566
p-value	0.01686	1.109e-06
Mean	3.66	2.91
Sd	1.59	1.37
Median	3	3

Проведений статистичний аналіз шкали "Фізична агресія" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.94523$) дав p-value, що дорівнює 0.01686. Описова статистика свідчить про помірний рівень фізичної агресії у цій групі. Середнє значення становить 3.66 при медіані 3.00. Хоча цей показник не є екстремально високим, він підтверджує підвищену схильність підлітків із девіантною тенденцією до фізичних проявів ворожості та застосування сили. Спостерігається помірно стандартне відхилення ($SD = 1.59$) при діапазоні значень від 1 до 8. Розподіл має помірну позитивну асиметрію (0.44) та невеликий від'ємний ексцес (-0.38). Таким чином, фізична агресія є характерною, хоча й неоднорідно вираженою ознакою у профілі ризику.

Проведений статистичний аналіз шкали "Фізична агресія" для контрольної групи підлітків, яка не має тенденції до девіантної поведінки, показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.93566$) дав критично низьке p-value. Описова статистика свідчить про низький загальний рівень фізичної агресії у цій групі. Середнє значення становить 2.91 при медіані 3.00. Цей показник відповідає очікуванням для соціально адаптованої групи і є помітно нижчим, ніж у девіантній групі (3.66). Це вказує на низький загальний ризик схильності до фізичних проявів ворожості та застосування сили.

Результати дослідження особливостей непрямой агресії наведено у табл. 3.10.

Таблиця 3.10.

Виявлені особливості непрямой агресії основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.93035	0.91057
p-value	0.004176	2.102e-08
Mean	3.45	2.9
Sd	1.35	1.34
Median	3	3

Проведений статистичний аналіз шкали "Непряма агресія" для основної групи показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.93035$) дав p -value, що дорівнює 0.004176. Описова статистика свідчить про помірний, але підвищений рівень непрямой агресії у цій групі. Середнє значення становить 3.45 при медіані 3.00. Хоча цей показник не є екстремально високим, він підтверджує схильність підлітків із девіантною тенденцією до прихованих проявів ворожості (плітки, злі жарти, пасивна агресія). Це свідчить про те, що агресія в групі ризику може проявлятися не лише прямо, але й маскуватися. Розподіл є майже симетричним (асиметрія 0.26), а від'ємний ексцес (-0.71) вказує на плоский розподіл. Це означає, що непряма агресія є досить характерною для більшості підлітків у групі ризику і не сконцентрована лише в екстремальних значеннях. Цей показник, разом із високим рівнем фізичної агресії, підтверджує комплексну вираженість агресивних тенденцій у профілі девіантної групи. Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Непряма агресія" у групі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки виявив відсутність статистично значущого зв'язку ($r=0.1932$).

Проведений статистичний аналіз шкали "Непряма агресія" для контрольної групи підлітків, яка не має тенденції до девіантної поведінки,

показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.91057$) дав критично низьке p -value. Описова статистика свідчить про низький загальний рівень непрямой агресії у цій групі. Середнє значення становить 2.90 при медіані 3.00. Цей показник відповідає очікуванням для соціально адаптованої групи і вказує на низький ризик проявів агресії через плітки, злі жарти чи пасивну агресію. Спостерігається порівняно низька мінливість даних, про що свідчить стандартне відхилення ($SD = 1.34$).

Результати дослідження особливостей роздратування наведено у табл. 3.11.

Таблиця 3.11.

Виявлені особливості роздратування основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.95601	0.9608
p-value	0.04903	0.0001564
Mean	5.23	3.97
Sd	2.4	2.31
Median	5	4

Проведений статистичний аналіз шкали "Роздратування" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів не є нормальним, хоча і близький до нього. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.95601$) дав p -value, що дорівнює 0.04903. Описова статистика свідчить про помірно підвищений рівень роздратування у цій групі. Середнє значення становить 5.23 при медіані 5.00. Роздратування є однією з форм агресії, що проявляється як готовність до негативних афективних реакцій на найменші подразники. Це свідчить про підвищену емоційну напругу та низьку толерантність до фрустрації у підлітків із девіантною тенденцією. Розподіл є майже симетричним (асиметрія 0.22), а від'ємний ексцес (-0.91) вказує на плоский розподіл (платокуртичний). Це свідчить про те, що висока схильність до роздратування є досить характерною для більшості підлітків у групі ризику. Таким чином, роздратування є одним із ключових емоційних станів у профілі девіантної групи, що потенційно може призводити до агресивних або імпульсивних дій.

Проведений статистичний аналіз шкали "Роздратування" для контрольної групи підлітків, показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.9608$) дав критично низьке p-value (0.0001564). Описова статистика свідчить про помірний, адаптивний рівень роздратування у цій групі. Середнє значення становить 3.97 при медіані 4.00. Цей показник є помітно нижчим, ніж у девіантній групі (5.23), і вказує на низький загальний рівень емоційної напруги та схильності до афективних реакцій на фрустрацію. Спостерігається порівняно висока мінливість даних, про що свідчить стандартне відхилення ($\$SD = 2.31\$$). Це свідчить про те, що, попри загалом низький середній показник, у групі існує значна частка підлітків із помірно або високо вираженим роздратуванням. Однак ці результати чітко відрізняють контрольну групу від групи ризику, де роздратування є більш вираженим і, ймовірно, виступає як фактор, що сприяє девіантній поведінці.

Результати дослідження особливостей негативізму наведено у табл. 3.12.

Таблиця 3.12.

Виявлені особливості негативізму основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.93114	0.90744
p-value	0.004488	1.346e-08
Mean	2.28	1.73
Sd	1.47	1.37
Median	2	2

Проведений статистичний аналіз шкали "Негативізм" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.93114$) дав p-value, що дорівнює 0.004488. Описова статистика свідчить про помірний, ближче до низького, рівень негативізму у цій групі. Середнє значення становить 2.28 при медіані 2.00. Негативізм як форма агресії проявляється в пасивно-резистивній поведінці (протидія, ігнорування, упертість). Помірне середнє

значення може вказувати на те, що прямі та афективні форми агресії (фізична агресія, роздратування) є більш вираженими в цій групі, ніж пасивний опір. Розподіл має майже нульову асиметрію (0.08), що свідчить про симетричний розподіл балів. Від'ємний ексцес (-0.98) вказує на плоский розподіл (платокуртичний). Це означає, що бали розподілені досить рівномірно по всьому діапазону. Хоча негативізм не домінує, його помірний рівень і рівномірна присутність у профілі підтверджують, що пасивний опір і схильність до протидії є частиною загальної структури девіантної поведінки.

Проведений статистичний аналіз шкали "Негативізм" для контрольної групи підлітків показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.90744$) дав критично низьке p -value. Описова статистика свідчить про низький, адаптивний рівень негативізму у цій групі. Середнє значення становить 1.73 при медіані 2.00. Цей показник є помітно нижчим, ніж у девіантній групі (2.28), і вказує на низький загальний ризик схильності до пасивно-резистивної поведінки (упертість, опозиція). Це свідчить про загальну готовність до співпраці та прийняття правил. Спостерігається помірна мінливість даних, про що свідчить стандартне відхилення ($SD = 1.37$). Розподіл має помірну позитивну (правосторонню) асиметрію (0.49). Це означає, що переважна більшість балів сконцентрована навколо мінімальних значень, підтверджуючи мінімальний рівень негативізму як загальну тенденцію групи. Ці результати чітко відрізняють контрольну групу від групи ризику, де негативізм є більш вираженим елементом агресивної структури.

Результати дослідження особливостей образу наведено у табл. 3.13.

Таблиця 3.13.

Виявлені особливості образу основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.9465	0.92642
p-value	0.01909	2.354e-07
Mean	3.81	2.83
Sd	1.84	1.5
Median	4	3

Проведений статистичний аналіз шкали "Образа" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.9465$) дав p -value, що дорівнює 0.01909. Описова статистика свідчить про помірно підвищений рівень образи у цій групі. Середнє значення становить 3.81 при медіані 4.00. Цей показник є значно вищим, ніж у контрольній групі (2.83). Образа як форма агресії відображає внутрішнє відчуття гніву та несправедливості, заздрість та стійку ворожість. Підвищене середнє значення свідчить про значну внутрішню емоційну напругу та наявність глибинних емоційних конфліктів у підлітків із девіантною тенденцією. Розподіл має майже симетричну форму (асиметрія 0.18). Від'ємний ексцес (-0.90) вказує на плоский розподіл. Це означає, що високий рівень образи є досить характерною ознакою для більшості підлітків у групі ризику і не обмежується лише екстремальними випадками. Таким чином, Образа є важливим внутрішнім емоційним фактором, що, ймовірно, підживлює зовнішні форми агресії та девіантної поведінки.

Проведений статистичний аналіз шкали "Образа" для контрольної групи підлітків показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.92642$) дав критично низьке p -value. Це рішуче відкидає нульову гіпотезу про нормальність розподілу, що вимагає застосування непараметричних методів статистики для подальшого аналізу. Описова статистика свідчить про низький, адаптивний рівень образи у цій групі. Середнє значення становить 2.83 при медіані 3.00. Цей показник вказує на низький загальний рівень схильності до образи та гніву, який проявляється через почуття несправедливості та заздрість. Це підтверджує відсутність вираженого внутрішнього конфлікту чи стійкого почуття несправедливості, що характерно для соціально адаптованої групи. Розподіл має помірну позитивну (правосторонню) асиметрію (0.62). Це означає, що переважна більшість балів сконцентрована навколо низьких значень, підтверджуючи мінімальний рівень образи як загальну тенденцію групи. Ці результати чітко

відрізняють контрольну групу від групи ризику, де образа, як правило, є більш вираженою.

Результати дослідження особливостей підозрілості наведено у табл. 3.14.

Таблиця 3.14.

Виявлені особливості підозрілості основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.96659	0.97103
p-value	0.1433	0.001769
Mean	4.72	4.14
Sd	2.21	1.97
Median	5	4

Проведений статистичний аналіз шкали "Підозрілість" для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки показав, що розподіл балів можна вважати нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.96659$) дав p-value, що дорівнює 0.1433. Описова статистика свідчить про помірно підвищений рівень підозрілості у цій групі. Середнє значення становить 4.72 при медіані 5.00. Підозрілість як компонент агресії відображає ступінь недовіри та схильності до ворожості щодо оточуючих. Це підвищене середнє значення вказує на значну міжособистісну напругу та схильність підлітків інтерпретувати дії інших як ворожі або загрозливі. Розподіл має невелику негативну асиметрію (-0.20), що свідчить про те, що бали дещо зсунуті у бік вищих значень. Від'ємний ексцес (-0.70) вказує на плоский розподіл. Ці характеристики підтверджують, що схильність до недовіри є загальною тенденцією у цій групі, і ця риса рівномірно виражена у профілі більшості підлітків із групи ризику. Підозрілість може виступати як ключовий внутрішній фактор, який підживлює зовнішні форми агресії та девіантної поведінки, оскільки є джерелом агресивних реакцій.

Проведений статистичний аналіз шкали "Підозрілість" для контрольної групи підлітків показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.97103$) дав критично низьке p-value. Описова

статистика свідчить про помірний, адаптивний рівень підозрілості у цій групі. Середнє значення становить 4.14 при медіані 4.00. Підозрілість відображає ступінь недовіри та ворожості. Помірне середнє значення підтверджує адаптивний рівень міжособистісної настороженості, який не досягає критичних, дезадаптивних значень і є значно нижчим, ніж у девіантній групі. Розподіл має невелику позитивну (правосторонню) асиметрію (0.17), що свідчить про невеликий зсув балів у бік нижчих значень. Ці характеристики підтверджують, що підозрілість є помірно вираженою та досить рівномірно присутньою у профілі більшості підлітків цієї групи, проте її рівень не є домінуючим фактором поведінки, що сприяє соціальній адаптованості.

Результати дослідження особливостей підозрілості наведено у табл. 3.15.

Таблиця 3.15.

Виявлені особливості підозрілості основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.9619	0.97816
p-value	0.08907	0.01149
Mean	7.11	5.91
Sd	2.67	2.64
Median	7	6

Проведений статистичний аналіз шкали "Вербальна агресія" (BussDurkee7) для групи підлітків із тенденцією до девіантної поведінки ($N=53$) показав, що розподіл балів можна вважати нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.9619$) дав p -value, що дорівнює 0.08907. Оскільки це значення перевищує критичний рівень $\alpha=0.05$, нульова гіпотеза про нормальність розподілу не відкидається. Це дозволяє використовувати параметричні методи статистики для подальшого аналізу. Описова статистика свідчить про високий рівень вербальної агресії у цій групі. Середнє значення становить 7.11 при медіані 7.00. Це значення є, ймовірно, найвищим показником серед усіх шкал агресії у цій вибірці. Воно

вказує на значну схильність підлітків із девіантною тенденцією до проявів ворожості через вербальну форму (лайка, крик, погрози). Ці характеристики підтверджують, що висока вербальна агресія є загальною, рівномірно вираженою тенденцією у профілі ризику. Оскільки вербальна агресія часто є прелюдією до фізичної агресії або виступає як спосіб домінування, її високий рівень є важливим показником ризику ескалації девіантної поведінки. Проведений кореляційний аналіз за методом Пірсона між шкалою "Схильність до подолання норм і правил" та шкалою "Вербальна агресія" у основній групі виявив статистично значущий прямий зв'язок. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0.2980. Це значення вказує на слабкий, але достовірний прямий зв'язок. Це означає, що зі зростанням внутрішньої схильності підлітків до ігнорування та порушення соціальних норм, зростає і їхня готовність до вербальних проявів агресії (лайки, крику, погроз).

Проведений статистичний аналіз шкали "Вербальна агресія" для контрольної групи підлітків показав, що розподіл балів не є нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.97816$) дав p -value, що дорівнює 0.01149. Описова статистика свідчить про помірний рівень вербальної агресії у цій групі. Середнє значення становить 5.91 при медіані 6.00. У багатьох дослідженнях вербальна агресія є найвищим показником серед шкал агресії, оскільки вона відображає соціально прийнятну природу словесних проявів ворожості (лайка, крик, погрози) у підлітковому віці. Це підтверджує, що вербальні прояви агресії є найбільш поширеними серед соціально адаптованих підлітків, що часто слугує механізмом емоційного розвантаження. Розподіл має майже нульову асиметрію (0.11), що свідчить про симетричний розподіл балів. Від'ємний ексцес (-0.48) вказує на плоский розподіл (платокуртичний). Ці характеристики підтверджують, що вербальна агресія є характерною, рівномірно вираженою ознакою цієї групи і не сконцентрована лише в екстремальних значеннях.

Результати дослідження особливостей аутоагресії наведено у табл. 3.16.

Таблиця 3.16.

Виявлені особливості аутоагресії основної та контрольної групи

Характеристика	Основна група	Контрольна група
W	0.96484	0.96524
p-value	0.1201	0.0004325
Mean	4.91	4.86
Sd	2.26	1.9
Median	5	5

Проведений статистичний аналіз шкали "Аутоагресія" для основної групи показав, що розподіл балів можна вважати нормальним. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.96484$) дав p-value, що дорівнює 0.1201. Описова статистика свідчить про помірно підвищений рівень почуття провини у цій групі. Середнє значення становить 4.91 при медіані 5.00. Почуття провини відображає інтерналізовану агресію та рівень морального самоконтролю. Помірно підвищений показник свідчить про те, що, незважаючи на схильність до девіантної поведінки, у значної частини підлітків зберігаються внутрішні моральні регулятори та здатність до самоосуду. Розподіл має майже нульову асиметрію (0.11), що свідчить про симетричний розподіл балів.

Проведений статистичний аналіз шкали "Почуття провини" для контрольної групи підлітків, яка не має тенденції до девіантної поведінки, показав сильну ненормальність розподілу. Результат критерію Шапіро-Вілка ($W = 0.96524$) дав критично низьке p-value (0.0004325). Описова статистика свідчить про помірний, адаптивний рівень почуття провини у цій групі. Середнє значення становить 4.86 при медіані 5.00. Почуття провини відображає інтерналізовану агресію та рівень морального самоконтролю. Помірне середнє значення підтверджує, що у соціально адаптованій групі зберігається здоровий рівень внутрішнього морального регулювання та здатність до самоосуду, що є ключовим фактором соціальної адаптованості.

Таким чином, на основі проведеного статистичного аналізу виявлено значні особливості в емоційно-агресивному профілі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки порівняно з соціально адаптованою контрольною

групою. Загалом, для основної групи характерний високий рівень внутрішньої напруги та комплексна вираженість агресивних проявів. Явна тривожність у основній групі підлітків виявилася на високому загальному рівні, що істотно перевищує помірний рівень контрольної групи. Цей показник підтверджує підвищене відчуття внутрішнього дискомфорту та емоційної напруги у підлітків із девіантною тенденцією³. Аналіз розподілу балів показав його бімодальну форму, вказуючи на неоднорідність вибірки, яка складається з підгруп як із низькою, так і з помірно високою тривожністю. При цьому, проведений кореляційний аналіз виявив лише дуже слабкий прямий зв'язок між явною тривожністю та схильністю до подолання норм і правил.

Серед усіх шкал агресії в основній групі найвищим показником є Вербальна агресія, що свідчить про значну схильність підлітків до словесних проявів ворожості, таких як лайка, крик та погрозиб. Більше того, виявлено статистично значущий прямий зв'язок між вербальною агресією та схильністю до порушення норм і правил. Водночас, Фізична агресія та Непряма агресія також є помірно підвищеними порівняно з контрольною групою, підтверджуючи комплексну вираженість агресивних тенденцій, які можуть проявлятися як відкрито, так і прихованою. При цьому Негативізм (пасивно-резистивна поведінка) має помірний, ближчий до низького, рівень, що вказує на більшу вираженість прямих та афективних форм агресії

Значна внутрішня емоційна напруга та ворожість підтверджується підвищеними середніми показниками за шкалами Роздратування, Образа та Підозрілість. Високий рівень роздратування свідчить про низьку толерантність до фрустрації та готовність до негативних афективних реакцій. Підвищена образа та підозрілість вказують на наявність глибинних емоційних конфліктів та схильність інтерпретувати дії оточуючих як ворожі або загрозові, що є важливими внутрішніми факторами, які підживлюють зовнішні форми девіантної поведінки.

Висновки до третього розділу

Таким чином, вибірка характеризується переважним проживанням в Україні, стабільним сімейним станом (більшість з обома батьками), оцінкою матеріального стану як доброго та високим рівнем позитивного ставлення до навчання. Учасники вибірки здебільшого дружні з однокласниками, рідко вступають у конфлікти з вчителями та мінімально залучені до протиправної чи ризикованої поведінки (вживання ПАР, серйозні конфлікти). Більшість респондентів відчують стрес та тривогу рідко або час від часу і демонструють високу загальну задоволеність життям. вибірка є соціально-адаптованою групою з високою орієнтацією на навчання, що має значну підтримку з боку сім'ї та демонструє стійкий рівень задоволеності життям. Основні інтервенції мають бути спрямовані на підтримку їхньої психологічної стійкості та, можливо, розширення участі в організованій позашкільній діяльності.

Дослідження розподілило вибірку на дві групи: основну групу, у якій діагностовано схильність до девіантної поведінки, та контрольну групу, у якій така схильність була відсутня. Критерієм диференціації слугувала схильність до подолання норм і правил. Аналіз контрольної шкали соціальної бажаності відповідей показав, що основна група демонструє низьке прагнення до фальсифікації. Це підвищує достовірність діагностики у групі ризику. Натомість, контрольна група має вище прагнення до соціального схвалення.

У підлітків із девіантною тенденцією зафіксовано значно вищі середні показники ризику порівняно з контрольною групою. Домінуючою формою схильності є агресія та насильство. Інші високі ризики включають саморуйнівну поведінку, адиктивну поведінку та делінквентну поведінку. Високе стандартне відхилення за цими шкалами свідчить про значну неоднорідність групи, де співіснують підлітки з помірним і критично високим рівнем ризику. Вольовий контроль над емоціями у групі ризику

також високий, що інтерпретується як ригідний, дезадаптивний компенсаторний механізм, який може призводити до емоційних зривів.

В основній групі підтверджено існування єдиного, взаємопов'язаного девіантного синдрому. Схильність до подолання норм і правил (як ключова ознака) виявила високо значущий прямий зв'язок із агресією та насильством, адиктивною поведінкою, та саморуйнівною поведінкою. Це свідчить, що порушення зовнішніх соціальних обмежень прямо корелює зі зростанням внутрішнього та зовнішнього деструктиву. На противагу цьому, у соціально адаптованій контрольній групі відсутній статистично значущий зв'язок між схильністю до порушення норм і адиктивною поведінкою, що підтверджує, що їхні мінімальні ризики не об'єднуються у спільний синдром.

На основі проведеного статистичного аналізу виявлено значні особливості в емоційно-агресивному профілі підлітків із тенденцією до девіантної поведінки порівняно з соціально адаптованою контрольною групою. Загалом, для основної групи характерний високий рівень внутрішньої напруги та комплексна вираженість агресивних проявів. Явна тривожність у основній групі підлітків виявилася на високому загальному рівні, що істотно перевищує помірний рівень контрольної групи. Цей показник підтверджує підвищене відчуття внутрішнього дискомфорту та емоційної напруги у підлітків із девіантною тенденцією. Аналіз розподілу балів показав його бімодальну форму, вказуючи на неоднорідність вибірки, яка складається з підгруп як із низькою, так і з помірно високою тривожністю. При цьому, проведений кореляційний аналіз виявив лише дуже слабкий прямий зв'язок між явною тривожністю та схильністю до подолання норм і правил.

Серед усіх шкал агресії в основній групі найвищим показником є Вербальна агресія, що свідчить про значну схильність підлітків до словесних проявів ворожості, таких як лайка, крик та погрозиб. Більше того, виявлено статистично значущий прямий зв'язок між вербальною агресією та схильністю до порушення норм і правил. Водночас, Фізична агресія та

Непряма агресія також є помірно підвищеними порівняно з контрольною групою, підтверджуючи комплексну вираженість агресивних тенденцій, які можуть проявлятися як відкрито, так і прихованою. При цьому Негативізм (пасивно-резистивна поведінка) має помірний, ближчий до низького, рівень, що вказує на більшу вираженість прямих та афективних форм агресії

Значна внутрішня емоційна напруга та ворожість підтверджується підвищеними середніми показниками за шкалами Роздратування, Образа та Підозрілість. Високий рівень роздратування свідчить про низьку толерантність до фрустрації та готовність до негативних афективних реакцій. Підвищена образа та підозрілість вказують на наявність глибинних емоційних конфліктів та схильність інтерпретувати дії оточуючих як ворожі або загрозові, що є важливими внутрішніми факторами, які підживлюють зовнішні форми девіантної поведінки.

ВИСНОВКИ

За допомогою теоретичного аналізу та емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків в умовах війни в Україні було здійснено поглиблену теоретичну концептуалізацію та подальше емпіричне вивчення феноменів «девіантна поведінка». Далі було проаналізовано теоретико-методологічні підходи до вивчення девіантної поведінки підлітків; визначено методологічні принципи дослідження девіантної поведінки підлітків; проведено аналіз впливу соціально-демографічних показників досліджуваних в умовах військового стану; проведено емпіричне дослідження з метою виявлення психологічних особливостей підлітків з девіантною поведінкою. Ефективність реалізації поставлених завдань була доведена результатами дослідження, що забезпечило наукову базу для подальших висновків:

1. За результатами аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення девіантної поведінки підлітків виявлено, що дане явище є багатограним та має комплексний характер, який зумовлений поєднанням соціальних, психологічних та біологічних чинників. Продуктивним у сучасних умовах є інтегративний підхід, який поєднує соціальні, психологічні та біологічні аспекти розвитку підлітка. Це дозволяє комплексно розглядати девіантну поведінку як результат взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників, що дуже впливає на період становлення особистості та точніше на формування цієї особистості. Проведений аналіз причин та умов формування та розвитку девіантної поведінки підлітків показав, що дане явище має багатофакторну природу пояснюється взаємодією соціальних, психологічних, педагогічних та біологічних чинників. Ключову роль у виникненні девіацій у підлітків відіграють несприятливі умови соціалізації, тобто: дисфункційне сімейне середовище, недостатній рівень педагогічного впливу, негативне середовище однолітків чи однокласників, та відсутність позитивних орієнтирів і ціннісних установок. До психологічних чинників

належать: особистісна незрілість, самоконтроль низького рівня, емоційна нестабільність, можливо порушення самооцінки, та можлива потреба у самоствердженні неадекватними засобами. Біологічні чинники мають менше значення, але можуть бути і фоном, що підсилює вплив соціально-психологічних факторів.

2. Визначено методологічні принципи дослідження девіантної поведінки підлітків, для реалізації яких обрано системний підхід, який розглядає об'єкт як цілісну, ієрархічну та полідетерміновану систему взаємопов'язаних елементів, що розвивається. Вивчення девіантної поведінки вимагає комплексного та міждисциплінарного підходу.

Емпіричний етап дослідження, спрямований на збір кількісних даних, проводився протягом 2025 року. Дослідницьку вибірку склали 215 осіб віком від 12 до 18 років з українським громадянством.

Для дослідження особливостей девіантної поведінки підлітків було використано три основні психодіагностичні методики. «Діагностика показників та форм агресії Басса-Даркі» вимірює агресивність як багатомірний феномен, класифікуючи її за вісьмома шкалами, серед яких фізична, вербальна та непряма агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та почуття провини (аутоагресія); вона складається з 75 тверджень. «Методика визначення рівня тривожності (Дж. Тейлор)» використовувалася для оцінки рівня хронічної/явної тривожності як стійкої особистісної риси; вона складається з 60 тверджень. «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)», який є багатофакторною методикою для комплексної оцінки ризику та типу схильності до відхиляючої поведінки; він складається з 98 тверджень для хлопців та з 108 тверджень для дівчат.

3. Аналіз впливу соціально-демографічних показників досліджуваних в умовах військового стану показав, що вибірка характеризується переважним проживанням в Україні, стабільним сімейним станом (більшість з обома батьками), оцінкою матеріального стану як

доброго та високим рівнем позитивного ставлення до навчання. Учасники вибірки здебільшого дружні з однокласниками, рідко вступають у конфлікти з вчителями та мінімально залучені до протиправної чи ризикованої поведінки. Більшість респондентів відчувають стрес та тривогу рідко або час від часу і демонструють високу загальну задоволеність життям. вибірка є соціально-адаптованою групою з високою орієнтацією на навчання, що має значну підтримку з боку сім'ї та демонструє стійкий рівень задоволеності життям. Основні інтервенції мають бути спрямовані на підтримку їхньої психологічної стійкості та, можливо, розширення участі в організованій позашкільній діяльності.

4. Проведення емпіричного дослідження виявило психологічні особливості підлітків з девіантною поведінкою. дослідження розподілило вибірку на дві групи: основну групу, у якій діагностовано схильність до девіантної поведінки, та контрольну групу, у якої така схильність була відсутня. Критерієм диференціації слугувала схильність до подолання норм і правил. Аналіз контрольної шкали соціальної бажаності відповідей показав, що основна група демонструє низьке прагнення до фальсифікації. Це підвищує достовірність діагностики у групі ризику. Натомість, контрольна група має вище прагнення до соціального схвалення.

У підлітків із девіантною тенденцією зафіксовано значно вищі середні показники ризику порівняно з контрольною групою. Домінуючою формою схильності є агресія та насильство. Інші високі ризики включають саморуйнівну поведінку, адиктивну поведінку та делінквентну поведінку. Високе стандартне відхилення за цими шкалами свідчить про значну неоднорідність групи, де співіснують підлітки з помірним і критично високим рівнем ризику. Вольовий контроль над емоціями у групі ризику також високий, що інтерпретується як ригідний, дезадаптивний компенсаторний механізм, який може призводити до емоційних зривів.

В основній групі підтверджено існування єдиного, взаємопов'язаного девіантного синдрому. Схильність до подолання норм і правил (як ключова

ознака) виявила високо значущий прямий зв'язок із агресією та насильством, адиктивною поведінкою, та саморуйнівною поведінкою. Це свідчить, що порушення зовнішніх соціальних обмежень прямо корелює зі зростанням внутрішнього та зовнішнього деструктиву. На противагу цьому, у соціально адаптованій контрольній групі відсутній статистично значущий зв'язок між схильністю до порушення норм і адиктивною поведінкою, що підтверджує, що їхні мінімальні ризики не об'єднуються у спільний синдром.

Основна група дослідження, діагностована за схильністю до подолання норм і правил, характеризується високим та взаємопов'язаним девіантним синдромом. У цій групі зафіксовано значно вищі середні показники ризику порівняно з контрольною групою, причому домінуючою формою схильності є агресія та насильство. Інші високі ризики включають саморуйнівну, адиктивну та делінквентну поведінку.

Ці окремі девіантні прояви не існують ізольовано: підтверджено існування єдиного, взаємопов'язаного синдрому, де схильність до порушення зовнішніх норм прямо корелює зі зростанням внутрішнього та зовнішнього деструктиву (агресією, адикцією та саморуйнуванням).

Емоційно-агресивний профіль групи ризику свідчить про значний рівень внутрішньої напруги та ворожості. Вони демонструють високий рівень Явної тривожності та підвищену вираженість агресивних проявів. Найвищим показником серед агресивних тенденцій є Вербальна агресія (лайка, крик, погрози), яка має статистично значущий зв'язок зі схильністю до порушення норм.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєнко Т.Ф., Артемова Л.В., Баглаєва Н.І. Педагогічний словник для молодих батьків. Київ: ДЦССМ. 2002. 348 с.
2. Андрусишин Р. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2022, с. 13-19.
3. Бардашевська М.Ю., Лосієвська О.Г. Девіантна поведінка особистості. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі: матер. Третьої (III) Всеукр. науковопракт. конф.*, м. Запоріжжя, 2021, с. 214-217.
4. Барліт А. Ю. *Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі*. А. Ю. Барліт, О. О. Барліт. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. с. 44-46.
5. Бондаренко Л., Ламаш. І. Специфічно підліткові типи порушеної поведінки. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.)*, с. 84-88.
6. Боротюк М., Кульчицька А. Психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка: теоретичний аналіз проблеми. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024, с. 30-32.
7. Боротюк М., Кульчицька А. Особливості прояву деструктивної поведінки у школярів різного віку. *Психогенеза особистості: норма і девіація : збірник наукових статей і тез*. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2024, с. 11-16.
8. Бохонкова Ю.О., Осипенко А. В. Девіантна поведінка підлітків. *Editorial board*, 2021, 516 с.

9. Вагнер М. К. Проблема виникнення девіацій в підлітковому віці. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Психологія*, 2013, с. 44-50.
10. Васянович Г.П., Логвиненко В.М. Сучасні технології соціальної роботи з особами схильними до девіантної поведінки. 2024, с. 101-110.
11. Вейландє Л.В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти". Одеса, 2005, 23 с.
12. Вінс В.А., Тороп О.С. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки підлітків. *Габітус*. 2023. 54. С. 69-71.
13. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія. 2-ге вид.: Навч. посіб., К.: Центр учбової літератури, 2010. С. 53 - 58.
14. Виштеюнас Г.В. Формування особистості сучасного підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009, № 4, с. 21-22.
15. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009, 224 с.
16. Гарасимів Т.З. Поняття поведінка” та діяльність” як основа філософемі девіантної поведінки. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*, 2015, с. 228-232.
17. Гаркавенко Н.В. Соціальна психологія адиктивної поведінки : Практичні завдання до курсу : навч.-метод. Посібник. Н.В. Гаркавенко, С.І.Собкова. - Чернівці : Чернівецький Нац. у-т, 2019, 181 с.
18. Гачак-Величко Л. Девіантна поведінка неповнолітніх: до питання класифікації чинників. *Академічні візії*, 2022. (6-7), 39-44. Режи доступу: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/>

19. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам [пер. з англ. В. Хомика]. Київ : Либідь, 2003, 520 с. 285-287
20. Горошнікова І.Г. Психолого-педагогічні аспекти формування соціально-правової культури учнів загальноосвітньої школи-інтернату. *Актуальні питання сучасної науки: XII Міжнар. наук. інтернет-конф.* Режим доступу: <http://intkonf.org/goroshnikova-ig-psihologopedagogichni-aspekti-formuvannya-sotsialno-pravovoyi-kulturi-uchnivzagalnoosvitnoyi-shkoli-internatu/>
21. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки: посібник. Дрогобич, 2010, 287с.
22. Гошовський Я.О. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*, 2011, с. 85-85.
23. Гошовська Д., Гошовський Я., Фінів О. Психологічна специфіка підлітків в умовах пенітенціарної депривації. *XIII International scientific-practical conference «Development of modern science: theory, methodology, practice» (march 18-19, 2021, Madrid, Spain)*. с. 192 - 197.
24. Гришина А.В. Роль емоційної спрямованості особистості у процесі професійного самовизначення: теоретичний аспект. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. *Психологічні науки*. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011, № 35 (59), с. 37-42.
25. Денисов С., Тимчук О. Деякі кримінологічні аспекти теорії аномії. In: *Omul, criminologia, știința*. 2023, с. 284-288.
26. Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. О. В. Диса, І. О. Шинкаренко. Дніпро. ДДУВС. 2024, с. 77.
27. Зак А.З. Психологічні особливості рефлексії у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис... канд. психол. наук. Київ, 2006, с. 20.
28. Знаковська Н.М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. *Соціологія*. № 6 (110). червень 2014, с. 90-95.

29. Іваницький О.В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники виникнення та державні заходи подолання. *Актуальні проблеми державного управління*, 2008, с. 83-90.
30. Іванов В.М. Девіантна поведінка: причини та наслідки. М.В.Іванов. - К.: *Соціально-політичний журнал*, 2008, с. 90.
31. Капська А. Й. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів. Київ: Український державний центр соціальних служб для молоді України, 2000, с. 260
32. Карпенко З. С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. З. С. Карпенко: [зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія]. - Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 1996, № 4. 2, с. 42-48.
33. Кацан К.А. Девіантна поведінка в молодіжному середовищі сучасної України. Національний авіаційний університет. 2022, с. 74
34. Кікалішвілі М.В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*, 2011, с. 109-122.
35. Кікалішвілі М.В. Психологічні теорії девіантної поведінки: екзистенційно-гуманістичний підхід. *Multilanguage science journal 2018, № 3 (21)*, 106.
36. Ковальова І.Б., Посохова Я.С. Особливості профілактичної роботи девіантної поведінки в ОВС. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф.* МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України.-Х.:ХНУВС, 2015, 166 с.
37. Козубовська І.В. Особливості професійно-педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку. І.В. Козубовська, Г.В. Товканець. - Ужгород : УЖДУ, 1999, 92 с.

38. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості .Г. С. Костюк. за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989, 608 с.
39. Котлова Л. О., Долінчук І. О., Ілющенко І. О. Психологічне здоров'я молоді в умовах воєнного стану. Випуск 53, 2023. С 63-68.
40. Коць М. О. Психологічні особливості делінквентної поведінки підлітків. М.О. Коць, І. В. Онопченко. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 2(2). с. 52-57.
41. Кочемировська О.О. Ювенальна юридична психологія: навч. посіб. О.О. Кочемировська, А. А. Гришко. Х.: ХАІ, 2010. Ч.1: Дитина в конфлікті із законом. 2010, с. 36.
42. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. В.В. Кузьменко, О.В. Диса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с.
43. Кульчицька А. В. Федотова, Т. В. Соціально-психологічні аспекти формування харчової поведінки в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*, 2019, с. 178-191.
44. Лис М., Кульчицька, А. В.. Психологічні особливості прояву девіантної поведінки особистості в підлітковому віці. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали VI Міжнар. наук.- практ. інтернет-конф. (13 трав. 2019 р.)*. Луцьк : ПП Іванюк В. П. 2019. с. 86-88.
45. Лютинська А. В. Психологічні особливості підлітків, схильних до довіантних форм поведінки : дипломна робота бакалавра. Одеса, 2018. 72 с.
46. Макаренко Н. М. Девіантна поведінка у підлітковому віці як результат впливу тривалого дистанційного спілкування. In: *The 8 th International scientific and practical conference «Global science: prospects and*

- innovations»(March 28-30, 2024) Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2024. 438 p. 2024. с. 270.*
47. Максименко С. Д. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика. Суми. Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
  48. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
  49. Малькова М.О. Ретроспективний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2013, с. 53-58.
  50. Мащенко В. Моніторинг індивідуального розвитку особистості підлітка. В. Мащенко. *Психолог.* - 2003, - № 28. - с. 11-15
  51. Мігалуш А. О., Волик Ю.О.; Вплив соціуму на девіантну поведінку дітей та молоді. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 3(7) 2010 53. с. 90-95
  52. Муллер Д. Є. Заняття спортом як засіб психологічної корекції девіантної поведінки підлітків: кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 76 с.
  53. Немченко Г. С. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. - Донецьк: ТОВ «ЮгоВосток, ЛТД», 2008. - 262 с.
  54. Нестеренко В.О. Проблема співвідношення захисних механізмів особистості та тривожності. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки. 2009. № 51. С. 159-159.
  55. Носенко Д. В. Феномен «самоінвалідації» у структурі форм прояв копінг-поведінки і його особистісні детермінанти. Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Т. 11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, вип. 7., ч. 1. С. 459–472.

56. Райхерт К.В. От «allgemeine Systemlehre» к «allgemeine Systemtheorie».URL:
<http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/philos/01oct2014/32.pdf>.
57. Роговенко О, М.; Семижон, А. Проблема аномії в історії філософсько-правової думки. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2019, с. 67-76.
58. Родіна Н. В. Проактивний копінг як реалізація особистісного потенціалу при подоланні життєвих труднощів: Теоретико-методологічні аспекти. Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві: кол. монографія. Фенікс, 2011. Ч. 8. С. 264–299.
59. Родіна Н.В. Системно-параметрична модель формування копінг поведінки. Інтернет-конференція. Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки. 2012. [URL:
<http://forum.onu.edu.ua/index.php/topic,5064.0.html>
60. Родіна Н.В., Фокін А.С. Вплив суб'єктивного відчуття безпеки на копінг- стратегії особистості. Intellectual capital is the foundation of innovative development: education, physical education, psychology and sociology, philosophy, philology. Monographic series «European Science». Book 6. Part 6. 2021. Ч. 7. С. 91-100. URL:
<https://www.sworld.com.ua/simpge6/sge6-06.pdf>
61. Романенко О. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. *Юридична психологія*, 2021, с. 7-13.
62. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій. Полтава: ПНТУ., 2016. 110 с.
63. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. Академвидав, 2006. 360 с.
64. Сергеєнкова О.П. Дослідження емоційної сфери у юнацькому віці. Київ, 2018. с. 243-247.

65. Сердюк Л.З., Данилюк І.В., Турбан В.В., Пенькова О.І., Володарська Н.Д. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості: монографія. Київ–Львів. 2021. 236 с.
66. Скрипченко О.В., Волинська З. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. Посіб. - К.: Просвіта, 2001. - 416 с.
67. Солод Є.Є. Прояви девіантної поведінки в міжособистісних відносинах в онлайн-середовищі підлітків. *Actual problems of practical psychology*, 2024, с. 317.
68. Степанюк О., Мельниченко О. методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. – київ, 2020. – 132с.
69. Фарафонова Т.В. Погляди зарубіжних учених на проблему відхилень у поведінці неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського державного університету. Педагогіка. Соціальна робота*. 1999. Вип. 2. с. 111-114.
70. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць/Ін-т проблем виховання АПН України*, 2011, с. 226-237.
71. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. О. Л. Христюк. - Львів: ЛьвДУВС, 2014. - 192 с.
72. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 28. с. 627-637.
73. Чанчиков І.К. Аналіз життестійкості особистості: системний підхід. *Загальна психологія, історія психології*. 2017. №1413. С. 59
74. Чала О.А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктності особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова; серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. пр. [редкол.: С. Максименко та інш.]*. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. № 26 (50). ч. 1. с. 399-402.

75. Шевченко А. Теоретичні підходи до вивчення феномену девіантної поведінки. *Освіта і наука*, 2021. №1. с. 45-52.
76. Шинкаренко І. О. Психосоціальні проблеми девіантної поведінки молоді. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 15.03.2018)* 2018. с. 365-367.
77. Antonovsky A. Health, stress, and coping. Jossey-Bass, 1979
78. Baumeister R.F. The meanings of life. New York, Guilford. 1991. P. 426
79. Bertalanffy von L. General System Theory. Foundations, Development, Applications. New York. 2009. 296 p.
80. Bryant C. Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior. C. Bryant. Brunner-Routledge, 2001. Vol. 1. Historical, Conceptual, and Theoretical Issues. P. 88-92.
81. Downes D. Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and RuleBreaking. D. Downes, P. Rock ; [Third edition]. - Oxford University Press, 1998. - P. VII, 1.
82. Robbins D. Legal and ethical in terminal illness care for patients, families, care-givers, and institutions. In T. Rando (ed.), Loss and anticipatory grief. Lexington, MA: Lexington Books. 1983. P. 215-228.
83. Wilson B. Soft Systems Methodology: Conceptual Model Building and Its Contribution. N.Y. John Wiley & Sons, 2001. 260 p

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностика показників та форм агресії Басса-Дарки.

Інструкція.

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які ви маєте дати відповідь «Так» чи «Ні».

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншому.
2. Іноді брешу про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди одержую те, що належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні каяття совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, що ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згодний з людьми.
16. Іноді до мене приходять думки, від яких мені соромно.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди дію йому всупереч.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які ухиляються від роботи, мають відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою родину, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною посміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, що постійно дратують вас, заслуговують на те, щоб їх «клацнули» по носі.
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось виводить мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене глузують.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильного» висловлювання.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти «чужинцям».
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.

49. З дитинства я ніколи не виявляв вибухів гніву.
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, що готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злим, що брав річ, яка потрапила мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що с гукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, що здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дріб'язки.
70. Мені рідко приходить на думку, що люди намагаються розлютити чи образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.

73. У супереч ці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся зазвичай ховати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка та інтерпретація.

Індекси різних форм агресивних і ворожих реакцій визначаються підсумовуванням отриманих відповідей.

КЛЮЧ

Фізична агресія:

відповідь «Так»: 1, 25, 41, 48, 55, 62, 68;

відповідь «Ні»: 9, 17.

Непряма агресія:

відповідь «Так»: 2, 10, 18, 34, 56, 63;

відповідь «Ні»: 26, 49.

Роздратування:

відповідь «Так»: 3,19,27,43,50,57,64,72;

відповідь «Ні»: 11,35, 69.

Негативізм:

відповідь «Так»: 4,12,20,28;

відповідь «Ні»: 36.

Образа:

відповідь «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

відповідь «Ні» - .

Підозрілість:

відповідь «Так»: 6. 14, 22, 38, 45, 52, 59;

відповідь «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія:

відповідь «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60,71, 73;

відповідь «Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини:

відповідь «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

відповідь «Ні»: - .

Індекс ворожості містить у собі 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) містить у собі такі шкали 1,3,7.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 плюс мінус 4, а ворожості - 6,5-7 плюс мінус 3.

Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.

Непряма агресія - агресія, що обхідним шляхом спрямована на іншу особу (злісні плітки, жарти) та агресія ні на кого не спрямована (зриви люті, лемент, тупання ногами, биття кулаками по столу).

Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому роздратуванні (запальність, брутальність).

Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.

Образа - заздрість і ненависть до оточення за дійсні і вигадані дії.

Підозрілість - виявляється в діапазоні від недовіри й обережності щодо людей до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести шкоду.

Вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (проклинання, погрози).

Почуття провини - виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, яка вчиняє зло.

Методика визначення рівня тривожності (Шкала Дж. Тейлора)**Інструкція.**

Прочитайте уважно кожне з 60-ти запропонованих тверджень, які вимагають однозначних відповідей («так» або «ні»). У реєстраційному банку, у клітинці, відповідній номеру твердження, поставте знак «+» (так), якщо згодні, або «-» (ні), якщо не згодні. Відповідайте швидко, довго не замислюйтесь.

Текст опитувальника:

1. Я можу довго працювати не втомлюючись.
2. Я завжди виконую свої обіцянки, не зважаючи на те, зручно мені це чи ні.
3. Зазвичай руки й ноги в мене теплі.
4. У мене рідко болить голова.
5. Я впевнений у своїх силах.
6. Очікування мене нервує.
7. Часом мені здається, що я ні на що не здатний.
8. Зазвичай я відчуваю себе цілком щасливим.
9. Я не можу зосередитися на чомусь одному.
10. У дитинстві я завжди негайно й покірливо виконував все те, що мені доручали.
11. Раз на місяць або частіше в мене буває розлад шлунка.
12. Я часто ловлю себе на тому, що мене щось тривожить.
13. Я думаю, що я не більше нервовий, ніж більшість людей.
14. Я не надто сором'язливий.
15. Життя для мене майже завжди пов'язане з великим напруженням.
16. Іноді буває, що я говорю про речі, в яких не розбираюся.
17. Я червонію не частіше, ніж інші.
18. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
19. Я рідко помічаю в себе серцебиття або задишку.
20. Не всі люди, яких я знаю, мені подобаються.

21. Я не можу заснути, якщо мене щось тривожить.
22. Зазвичай я спокійний і мене нелегко засмутити.
23. Мене часто мучать нічні кошмари.
24. Я схильний все сприймати надто серйозно.
25. Коли я нервую, в мене посилюється пітливість.
26. У мене неспокійний і переривчастий сон.
27. В іграх я волю скоріше вигравати, ніж програвати.
28. Я більш чутливий, ніж більшість інших людей.
29. Буває, що нескромні жарти та гостроти викликають у мене сміх.
30. Я хотів би бути так само задоволений своїм життям, як, мабуть, задоволені інші.
31. Мій шлунок сильно турбує мене.
32. Я постійно заклопотаний своїми матеріальними та службовими справами.
33. Я насторожено ставлюся до деяких людей, хоча знаю, що вони не можуть заподіяти мені шкоди.
34. Мені часом здається, що переді мною нагромаджені такі труднощі, яких мені не подолати.
35. Я легко ніяковію.
36. Часом я стаю настільки збудженим, що це заважає мені заснути.
37. Я вважаю за краще ухилятися від конфліктів і скрутних ситуацій.
38. У мене бувають напади нудоти та блювоти.
39. Я ніколи не спізнювався на побачення або роботу.
40. Часом я відчуваю, що від мене немає ніякої користі.
41. Іноді мені хочеться вилаятися.
42. Майже завжди я відчуваю тривогу у зв'язку з чим-небудь або з ким-небудь.
43. Мене турбують можливі невдачі.
44. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.
45. Мене нерідко охоплює відчай.
46. Я – людина нервова і легко збуджувана.

47. Я часто помічаю, що мої руки тремтять, коли я намагаюся що-небудь зробити.
48. Я майже завжди відчуваю відчуття голоду.
49. Мені не вистачає впевненості в собі.
50. Я легко пітнію навіть у прохолодні дні.
51. Я часто мрію про такі речі, про які краще нікому не розповідати.
52. У мене дуже рідко болить живіт.
53. Я вважаю, що мені дуже важко зосередитися на який-небудь задачі або роботі.
54. У мене бувають періоди такого сильного занепокоєння, що я не можу довго всидіти на одному місці.
55. Я завжди відповідаю на листи відразу ж після прочитання.
56. Я легко засмучуюсь.
57. Практично я ніколи не червонію.
58. У мене набагато менше різних побоювань і страхів, ніж у моїх друзів і знайомих.
59. Буває, що я відкладаю на завтра те, що слід зробити сьогодні.
60. Зазвичай я працюю з великою напругою.

КЛЮЧ

В 1 бал оцінюються відповіді «так» до висловлювань 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 60

і відповіді «ні» до висловлювань 1, 3, 4, 5, 8, 14, 17, 19, 22, 39, 43, 52, 57, 58.

Неправдивими вважаються відповіді «так» до висловлювань 2, 10, 55 і «ні» до висловлювань 16, 20, 27, 29, 41, 51, 59.

Інтерпретація результатів.

Сумарна оцінка: 40-50 балів розглядаються як показник дуже високого

рівня тривоги;

25-39 балів свідчать про високий рівень тривоги;

16-24 бала - про середній рівень (з тенденцією до високого);

5-15 балів - про середній рівень (з тенденцією до низького);

0-4 бала - про низький рівень тривоги.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки

(О.М. Орел)

Інструкція.

Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішите чи вірно дане твердження по відношенню до вас.

- Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженням, в квадратику поставте цифру «1».
- Якщо воно невірно, то поставте цифру «0»
- Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашу думку.

Варіант для хлопців

П.І.Б.

Група № _____ Вік (загальна кількість років) _____

1. Я віддаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає «маминим синомком» і нічого не може добитися в житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи надутий.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.

10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі, які впливають на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я, зазвичай, зберігаю спокій.
20. Мені, зазвичай, ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.

34. Мають рацію люди, які в житті йдуть з прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапив у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково приймав в них участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би шляхетним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.

54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коду я був таким злим, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.

77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразами - це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь вдарити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на спір залізти на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

Варіант для дівчат

П.І.Б.

Група № _____ Вік (загальна кількість років) _____

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішою моді чи навіть випереджати її.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.
3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може і побитися.
6. Я б взялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Я іноді люблю трохи попліткувати.
9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.
10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.
11. Тільки дурні й боязкі люди виконують усі правила і закони.
12. Я вважала за краще б роботу, пов'язану зі змінами та подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливають на психіку речовини - це нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не ляяти.
16. Я з задоволенням дивлюся бойовики.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинна помститися.
18. Людина повинна мати право випивати, скільки вона хоче і де він хоче.
19. Якщо моя подруга спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.

20. Мені часто буває важко зробити роботу до точно визначеного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо чого-небудь сильно хочеш.
23. Бувало, що я не слухалася батьків.
24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.
26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди плачу за проїзд в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Чи буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Мають рацію люди, які в житті йдуть прислів'я: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляла в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу змусити себе продовжувати будь-яке заняття після прикрої невдачі.
37. Багато заборони у сфері сексу старомодні і їх можна відкинути.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народилася в давні часи, то стала б благородної розбійницею.
42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всяку ціну.

43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в фільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Буває я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити йому все, що про нього думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.
52. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі і мотоциклі.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Чи буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
55. Мені подобається іноді бентежити і ставити в незручне становище оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бути в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.
62. Мені подобається стан, які настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.

63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Деякі люди побоюються мене.
66. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Якби могла, то із задоволенням взяла участь би в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я настільки розлютилася, що хапала першу-ліпшу під руку річ і ламала її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені б хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.
74. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
75. Щасливі ті, хто вмирають молодими.
76. Я отримую задоволення, коли трохи ризикую.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до лайок - це допустимо.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я спізнювалася на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговую того, щоб їх обманювали.

89. Іноді я буваю так роздратована, що голосно кричу.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробувала яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.
95. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання спиртних напоїв.
96. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах з крутого схилу.
97. Іноді, якщо хтось завдає мені болю, то це буває навіть приємно.
98. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.
99. Мені іноді не хочеться жити.
100. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною і вміти постояти за себе.
101. По-справжньому поважають тільки тих людей, хто викликає в оточуючих страх.
102. Я люблю дивитися виступи боксерів.
103. Я можу вдарити людину, якщо вирішу, що він серйозно образив мене.
104. Я вважаю, що поступитися в суперечці - це означає показати свою слабкість.
105. Мені подобається готувати, займатися домашнім господарством.
106. Якби я могла прожити життя заново, то я б хотіла стати чоловіком, а не жінкою.
107. В дитинстві мені хотілося стати актрисою чи співачкою.
108. В дитинстві я була завжди байдужа до гри в ляльки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101	102	103	104	105	106	107	108		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

КЛЮЧ

Кожній відповіді, при збігу з ключем, присвоюється один бал, підраховується первинний сумарний бал.

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді.

Відповіді «так»: 13, 30, 32.

Відповіді «ні»: 2, 4, 8, 21, 23, 33, 38, 47, 54, 79, 83, 87.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил.

Відповіді «так»: 11, 22, 34, 41, 44, 50, 53, 59, 80, 88, 91.

Відповіді «ні»: 1, 10, 55, 61, 86, 93.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Відповіді «так»: 14, 18, 22, 26, 27, 31, 34, 35, 43, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 74, 81, 91.

Відповіді «ні»: 95.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцид).

Відповіді «так»: 3, 6, 9, 12, 16, 27, 28, 37, 39, 51, 52, 58, 68, 73, 90, 91, 92, 96, 98.

Відповіді «ні»: 24, 76.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Відповіді «так»: 3, 5, 16, 17, 25, 37, 42, 45, 48, 49, 51, 65, 66, 70, 71, 72, 77, 82, 89, 94, 97.

Відповіді «ні»: 15, 40, 75, 85.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Відповіді «так»: 7, 20, 36, 49, 56, 57, 69, 70, 71, 78, 84, 89, 94.

Відповіді «ні»: 19, 29.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінкоюю.

Відповіді «так»: 18, 26, 31, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 62, 63, 64, 67, 74, 91, 94.

Відповіді «ні»: 55, 61, 86.